

1. Kalmars omnejd vid 1800-talets mitt. Detalj av det äldsta generalstabsbladet 17 Kalmar (uppmätt 1841-42, reviderat 1866, tryckt 1870).

Forn-Kalmar

Ortnamnen och stadens förhistoria

av professor Lars Hellberg

Äldre tolkningar av stadsnamnet *Kalmar*

Liksom så många andra gamla ortnamn, vilkas ursprungliga innebörd under tidernas lopp fördunklats och gått förlorad, har även *Kalmar* sedan länge lockat både lekt och lärd till mer eller mindre sinnrika och fantasifulla förklaringsförsök. En provkarta härpå finner man i G. Volmar Sylvanders ryktbara *Kalmar* slotts och stads historia, där författaren i en 1864 tryckt del har ägnat namnet *Kalmar* ett särskilt kapitel.¹ Sylvander presenterar här ett dussintal tolkningar av stadsnamnet, som han har letat upp i äldre historisk, språklig och topografisk litteratur. Han inleder med Johannes Magnus, vår siste katolske ärkebiskop, död i exil 1544, som i sin *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* – för att citera Sylvander – »härleder namnet *Kalmar* från tyska '*Kallen-meer*', därför att 'Tyskarne här funno kallt Haf'», och han fortsätter sedan bl.a. med en rad auktorer, som med olika motiveringar har ansett sig kunna sammanställa namnet eller någon del därav med främmande ordelement, delvis helt apokryfiska, såsom »finska ordet *Kal-Kala* = fisk», »isländska ordet *Galm* = vik», »fornnordiska ordet *Kalm* = vindstilla», »fornnordiska ordet *Mar* = sjö, vatten, som gifvit så många andra orter deras namn» eller »ungerska ordet *Kalmar* = köpman». I det sista fallet är förslagsställaren ingen mindre än den frejdade språkforskaren Johan Ihre, död 1780, som redan var väl underkunnig om det ungerska språkets nära frändskap med finskan och lapskan och som för sin del i lapparna såg Sveriges urbefolkning, vars spår han också trodde sig kunna finna i ortnamnen.

Bland övriga av Sylvander anförda äldre tolkningar har vi här anledning att stanna inför den som har framförts av Jöran (Georg) Wallin, 1735–1745 superintendent på Gotland och känd särskilt för sina Gothländska samlingar. Wallin hade på 1740-talet, innan han blev biskop i Göteborg, till Kungliga Vetenskaps Societeten i Upp-

sala, vars ledamot han var, insänt en »epistola» med språkvetenskapligt innehåll, vari han i ett särskilt avsnitt behandlar stadsnamnet *Kalmar*. Han påpekade där att det på Gotland förekom ett dialektord *kalm*, obekant för den dåtida forskningen, vilket bl.a. allmänt nyttjades som beteckning på sådana större gravrösen som annorstädes kallades *dös*, *kummel* eller något liknande. Han nämner som exempel härpå bl.a. det stora bronsåldersröse i Bro socken, som än i dag är bekant under namnet *Bro stajnkalm*. Wallin höll för sin del för säkert, *dels* att staden *Kalmar* hade grundlagts av gutarna och inga andra, *dels* också att dess namn syftade på en mängd gravrösen, som hade funnits på platsen redan före stadens grundläggning, och att det sålunda innehöll den bestämda pluralformen *kalmarna* av gutaordet *kalm* och betydde 'gravrösen'.²

Sylvander avvisar mycket bestämt alla dessa äldre tolkningsförslag. Han finner att de inte har »fäst ringaste afseende vid ordets etymologiska bildning» och att de så gott som genomgående bara är »temligen enfaldiga gissningar, äfven om större språkkännedom skulle röja sig i någon af dessa». Emot Wallins härledning, som han tydligen eljest bedömer som sakligt tilltalande, framför Sylvander en rent språklig kritik, som trots felaktiga detaljer är fundamentalt riktig. Den går ut på att förekomsten av konsonanten *r* i alla äldre former av stadsnamnet, oavsett kasus eller »böjningsfall», visar att detta *r* måste tillhöra stammen i ett i namnet ingående ord. Flertalsformen *kalmar* i nominativ av ordet *kalm* 'gravröse' skulle i fornsvenskan vid kontakten med *n* i den tillagda bestämda artikeln *-nir* förlora ändelsen *r* och namnets bestämda grundform skulle därför med den av Wallin tänkta härledningen ha varit fsv. **Kalmanir*, en form som inte är styrkt. Och de övriga kasusformerna skulle inte heller kunna uppvisa några

former med *r*, eftersom sådana aldrig har funnits ens i ordets obestämda pluralformer (genitiv och akkusativ *kalma*, dativ *kalmum*).

Man kan fråga sig hur Sylvander har kunnat förvärva den för tiden rätt avancerade språkhistoriska kunskap, som tycks ligga bakom denna invändning. Att den inte kan härröra från egna studier framgår ganska klart av hans uttryckssätt, som i detta och andra språkliga avsnitt är så valhänt och dunkelt att det näppeligen kan rätt begripas annat än av erfarna fackmän. Sylvander förstår exempelvis inte att göra skillnad mellan fornsvensk och fornisländsk ordböjning, vilket i det här aktuella sammanhanget är av väsentlig betydelse, och står därmed kvar på en ståndpunkt, som forskningen vid denna tid för länge sedan hade övergett. Uppenbarligen har han inte närmare studerat den dåtida auktoriteten J.E. Rydqvists Svenska språkets lagar, som han ändå i en not hänvisar till,³ ty i andra bandet av detta epokgörande arbete finner man bl.a. en utförlig redogörelse för fornsvenskans och fornisländskans i vissa former skiljaktiga bestämda substantivböjning.⁴ Där förekommer för övrigt också en kortare diskussion av stadsnamnet *Kalmar* och dess härledning,⁵ och även om denna fråga därmed knappast föres mycket närmare sin definitiva lösning, skulle Rydqvists vetenskapligt präglade framställning säkerligen ha kunnat vara Sylvander till god nytta.

Sylvanders eget tolkningsförslag, mångordigt förespråkat på mer än ett dussin sidor,⁶ avslöjar nu endast författarens språkliga inkompetens. Han ser i namnet en appellativisk sammansättning, vars komponenter båda avser sank terräng eller vatten. Namnets äldsta böjning säges ha varit nominativ *Kalmarnir*, genitiv *Kalmarna*, dativ *Kalmarnom* och akkusativ *Kalmarnar* (!) och detta uppfattas som bestämda pluralformer av ett »stamord», som kan återfinnas »inom alla de länder, der germanska och gotiska folkstammar nedsatt sig, i en mängd ortnamn som antingen begynnas med *Kall*, *Kiall*, *Kæll* eller ändas på *Mar*, *Mör*, *Mor*, *Myr*, alla lika gällande uttryck för samma begrepp och endast muntartsbrytningar af samma ord, betydande i allmän och ursprunglig bemärkelse *Vattensamling*, hvaraf sedermera i inskränkta och bestämda begrepps-omfång bemärkelsen *haf*, *insjö*, *göl*, *träsk*, uppstod».⁷ I fortsättningen går Sylvander ännu längre och sammanställer »stamordets» efterled jämväl med dialektens *mad*, 'sankäng' och dess förled med ur äldre och yngre ortnamnsformer konstruerade element som »*köb*», »*kyb*», »*kylinge*» m.m., till sist även med »*kier*», *kärr* och »*kör*», vilka »alla, både de med *l* och de med *r* till stamkonsonant, utgöra samma stamord med blott olika brytning

i uttalet».⁸ De lika självsäkra som orimliga resonemangen är typiska för dilettantisk ortnamnsforskning, sådan den på sina håll bedrivs än i dag.

Bakom Sylvanders etymologiska spekulationer ligger å ena sidan iakttagelser och antaganden rörande traktens hydrologiska förhållanden i äldre tid, å andra sidan och framför allt diverse lösliga kombinationer på grundval av dess ortnamnsskick. Härvid har naturligt nog namnet *Möre* och det däri ingående, i bygden ännu levande ordet *mör* 'sankmark, myr'⁹ spelat en framträdande roll: »Kalmarnir betyder sålunda Kärrmörerna eller Madsjöarne och Kalmarna Näs = Kärrmörernas eller Madsjöarnes näs eller näset mellan Norra och Södra Möre, hvaraf häraderna erhållit sina namn».¹⁰

Sylvanders framställning har säkert funnit många intresserade och mer eller mindre övertygade läsare, inte minst bland stadens och bygdens folk. Än i dag kan man finna vittnesbörd härom i olika sammanhang, t.ex. i tidningarnas insändarspalter. Och när Svenska fornminnesföreningen på sitt sjätte allmänna möte i Kalmar den 23 till 25 augusti 1880 diskuterade den på programmet uppsatta frågan: »Huru bör namnet Kalmars härkomst rätteligen förklaras?» svävade förvisso Sylvanders ande över församlingen, även om hans uppfattning inte tycks ha varit helt aktuell för alla utombys deltagare och en del andra snarast framträdde såsom hans opponenter.¹¹ Till de senare hörde en framstående representant för hembygdens fornälskare, som – i Johan Ihres efterföljd – envetet hävdade att namnet *Kalmar* hade givits av lapparna, vilka fordom hade varit bosatta även i landets sydligare delar. Slutleden var egentligen densamma som i t.ex. *Arvidsjaur*, dvs. lapska *jáuvre* 'sjö': »Att *jaur* kunde förändras till *ar* innebär icke i och för sig någon för djerf gissning». Och förleden identifierades utan större betänkan med »*tjålme*», dvs. *tjoalme* 'sund', vars *tj*-ljud i svensk mun skulle ha kunnat övergå till *k*, enär »vi hafva i svenskan prof på en mycket nära släktskap mellan de både i fråga varande konsonantljuden». Namnet skulle då enligt vederbörande i bästa överensstämmelse med ortens geografiska belägenhet betyda »sundsön, eller den sjö, som består af ett sund». Man kan förstå de mera besinningsfulla åhörare, som efter att ha tagit del av sådan förkunnelse gav uttryck åt en viss skepsis rörande ortnamnsforskningens möjligheter att meningsfullt berika vårt historiska vetande. En av dem avslutade sitt korta inlägg med orden: »Ofta har väl emellertid slumpen föranledt uppkomsten av ett ortnamn, och man bör ej göra allt för lärda forskning i detta afseende.»

Fsv. *Kalmarna* – ett gammalt önamn

Under 1800-talet gjorde språkvetenskapen, som då länge hade stått tämligen stilla, snabbt mycket stora framsteg och alldeles särskilt gäller detta den historiskt orienterade forskningen. Med iver och ny metodisk skärpa studerade man språkens släktskapsförhållanden i snävare och vidare sammanhang och utgick då gärna från litterära fornsvenska språk som sanskrit, grekiska, gotiska och fornisländska. Den jämförande språkforskningen uppblomstrade hastigt. Man sökte mer detaljerat än förut utreda särspråkens och språkgruppernas historia, främst på ljudlärans och formlärens områden, och man upptäckte då bl.a. att speciellt ljudutvecklingen i vissa hänseenden hade haft ett så påfallande regelbundet förlopp att man frestades att uppfatta den som helt lagbunden. Insamlingen och bearbetningen av äldre språkperioders ordförråd i och för utgivning i ordboksform stimulerade starkt *etymologien*, läran om ordens härledning och bildningssätt, liksom även *semantiken*, läran om ordens betydelse och dess förändringar.

Snart vände man sig också till det levande talspråket, främst landsmålen eller dialekterna, som – i motsättning till skriftspråket – med visst fog sågs som genuina slutprodukter av en lång evolutionsprocess. I samband med dialektstudiet och det därmed förenade uppteckningsarbetet, som åtminstone till en början med förkärlek inriktade sig på de ålderdomliga och ur skrift- eller riksspråket försvunna orden, pånyttföddes så intresset för ortnamnen och deras utforskande. Man iakttog nu jämt och samt att ortnamn kunde omedelbart förklaras eller förstås med hjälp av i dialekterna bevarade ord eller ordbetydelser och man fann att ortnamnens dialektala uttal, som kunde avvika starkt från det riksspråkliga, ofta gav uppslag till eller på olika sätt underlättade deras härledning.

Först i och med den språkhistoriska forskningens genombrott på 1800-talet skapades förutsättningar för en namnforskning eller *onomastik* av verkligt vetenskaplig karaktär. I Sverige liksom i grannländerna började namnforskningen framträda som en mera självständig gren inom språkvetenskapen i tiden omkring sekelskiftet. Då togs också snart härledningen av stadsnamnet *Kalmar* upp till förnyad prövning och bemärkta språkmän såsom Adolf Noreen och dennes lärjunge Hjalmar Lindroth yttrade sig i denna fråga. Någon mera omfattande undersökning kom emellertid inte till stånd och mycket återstår ännu att säga. Hittills har man egentligen bara enat sig om ett par huvudpunkter, som gäller namnets *språkliga struktur*.

Det står för det första numera helt klart att *Kalmar*, fsv. *Kalmarna* m.m., är en gammal *sammansättning* med två leder. Den i en del äldre tolkningsförslag framförda tanken att namnet skulle kunna utgå från fornsvenskans bestämda pluralformer kan utan vidare avvisas. I så fall skulle nämligen, som ovan framhållits, namnets fornsvenska ändelser ha innehållit ett ensamt *n*, i genitiven långt (*nn*), medan de belagda formerna genomgående uppvisar konsonantförbindelsen *rn*. En dylik tolkning vore för övrigt otänkbar redan av det skälet att de nordiska språkens bestämda substantivböjning med sin karakteristiska efterställda artikel är en relativt sen nybildning, vida yngre än namnet *Kalmar*. Klart förhistoriska ortnamn har därför obestämd form, för så vitt inte den bestämda artikeln tillagts dem i senare tid, vilket skett med vissa naturnamn. Ett gammalt pluralt ortnamn, innehållande ordet *kalm*, skulle säkerligen i den äldre fornsvenskan ha haft kasusformerna **Kalmar* i nominativ och även i ackusativ, **Kalma* i genitiv och **Kalmum (-om)* i dativ och detta paradigm skulle med tiden ha reducerats till en enda nusvensk form på *-a*, **Kalma*. De vanliga plurala bebyggelsenamnen på *-a*, *Berga*, *Lunda*, *Valla* osv., har haft just denna formutveckling.¹²

För det andra behöver vi inte längre tveka om den språkliga identifikationen av sammansättningslederna. *Förleden* är sålunda otvivelaktigt en motsvarighet till det gotländska *kalm*, som redan Jöran Wallin drog in i diskussionen. Detta ord har numera antecknats även i Blekinge samt i sammansättningen *stenkalm*, vanlig på Gotland, också i Småland.¹³ Ordet *kalm* har sålunda av allt att döma haft en sammanhängande sydöstsvensk utbredning – från annat håll är det över huvud taget inte känt – och även om det inte tycks vara särskilt vanligt som ortnamnelement, är dess förekomst i stadsnamnet *Kalmar* helt säker. Av intresse i detta sammanhang är givetvis även den avledning av *kalm* med ä-vokal, uppenbarligen avseende stenanhopning eller stenig terräng, som Ivar Modéer har påvisat i en serie kustnamn just inom Kalmar län: *Kälmö* i Västrums socken, S. Tjusts härad, *Kälmeskär* i Ryssby socken, N. Möre härad, samt tre olika *Kälmörn* (till ör 'grusrevel' eller liknande), varav två i Mönsterås socken, Stranda härad, och ett i Hossmo socken, S. Möre härad (på den ekonomiska kartan felaktigt stavat *Källmören*).¹⁴

På Gotland har *kalm* (på Fårö med biformen *kalme*) liksom sammansättningen *stajnkalm(e)* kunnat nyttjas om allehanda stensamlingar och stenrösen, både naturbildningar och människoverk. Dominerande tycks betydelseerna 'odlingsröse' och 'gravkummel' ha varit men åtminstone det enkla ordet uppges också ha kunnat

beteckna 'sjömärke'.¹⁵ Modéer utgår från att ordets semantiska kärna skulle vara »'upplöckat stenröse'» och håller därför för troligt att såväl *kalm* som **kälm(e)* i de av honom behandlade kustnamnen inom Kalmar län skulle ha avsett enbart sådana av hopburna stenar bestående primitiva sjömärken, som än i dag förekommer där. Dessa namn skulle då utgöra »den tidigaste kända serien av sjöfartsmärken i Kalmarsund». ¹⁶ Några mera avgörande skäl för antagandet av en så starkt specialiserad innebörd av *kalm* och **kälm(e)* i dessa ortnamn föreligger dock knappast. *Kälm(e)*-lokaler tycks enligt de uppgifter jag kunnat inhämta främst kännetecknas av att vara påfallande steniga och det är rimligtvis just detta förhållande som ligger bakom namngivningen.

Huruvida det gotländska (*stajn*)*kalm* i ortnamn avser naturliga eller artificiella stensamlingar kan knappast avgöras utan speciella utredningar. Det i Ortnamnsarkivet i Uppsala tillgängliga materialet är påfallande litet och intetsägande.

På fastlandet tycks grundordet *kalm* hittills ha kunnat påvisas bara i stadsnamnet *Kalmar*.¹⁷ Av en tillfällighet har jag emellertid funnit att förleden i det nutida *Kalström*, som betecknar en liten fors eller ström i Emån, nära utloppet i Mönsterås socken, måste motsvara ett fornsvenskt **Kalma-*, genitiv pluralis av *kalm*.¹⁸ Namnet skrivs nämligen år 1642 på en karta över en del av Emån *Kalme ström*.¹⁹ Att de *kalmar* eller stensamlingar, varom detta namn talar, skulle vara hopplöckade av människohand har man knappast någon anledning tro.

Vilken form av ordet *kalm* som ingår i stadsnamnet kan inte med bestämdhet avgöras. Stammen *kalm* och den plurala genitiven fsv. *kalma* är formellt lika möjliga alternativ, ty i det senare fallet skulle ändelsen *-a* mycket tidigt försvinna genom att sammandragas med slutledens begynnelsevokal, som ju också var ett *a*.

Tolkningen av *efterleden* fördes in på ett nytt spår, då Adolf Noreen, ledande språk- och namnforskare, år 1900 förklarade att däri ingick det fornsvenska ordet *arin* i betydelsen 'upphöjning'.²⁰ I själva verket anknöt Noreen här till ett uttalande några år tidigare av biblioteksmannen Leonard Bygdén, vari denne framhöll att svenska ortnamn, t.ex. det uppländska *Arnö*, kunde innehålla en motsvarighet till »det isländska *arinn*; som ursprungligen betyder upphöjning i allmänhet och som slutligen öfvergått att beteckna den upphöjning öfver golfvet i våra nordiska förfäders ryggåstugor, hvarpå stockelden var upptänd». ²¹ Några år senare utvecklade Noreen något utförligare sin syn på stadsnamnets härledning: »Det gamla ordet *arin* 'förhöjning' (sedan 'hård' såsom i danskans *arne*) i pluralis utgör

troligen sednare leden och det från Blekinge och Gottland kända *kalm* 'stenhop' förra leden i *Kalmar*, äldst *Kalmarnar*, som var stad åtminstone på 1200-talet, bekant handelsplats redan i början av 1100-talet och omnämnes på en runsten från kanske ännu äldre tid.»²² Av sammanhanget framgår att Noreen i *Kalmar* ser en representant för en större grupp *önamn* på fsv. *-arna(r)*, som han anser vara pluralen av *arin* i betydelsen 'förhöjning'.²³

De typiskt uppsvenska önamnen på *-arna(r)* hade vid denna tid just börjat uppmärksammas av våra namnforskare²⁴ och man hade då bl.a. fått klart för sig att deras fornspråkliga ändelse *-arna(r)* vanligen via ett förkortat *-arn* utvecklat sig till *-aren* och *-arö(n)*; det rör sig här om kända namn som *Barkarö*, *Dalarö*, *Hemmarö*, *Husarö*, *Nätarö*, *Resarö* och *Siarö*. Några år senare togs namngruppen – jämte andra önamn på *-garn* – upp till en mera ingående granskning av Hjalmar Lindroth, som därvid även ägnade namnet *Kalmar* en förnyad prövning.²⁵

Lindroth var inte nöjd med den betydelse 'upphöjning' som föregångarna hade tillagt önamnelementets grundord. Han påpekade att det nordiska *arin(n)* i urnordisk tid, då stamformen var **arina-*, hade inlånats i finskan och att det finska *arina* enligt Elias Lönnrots stora finsksvenska ordbok jämte 'hård' och liknande också kunde betyda 'klippa eller grund i sjön'.²⁶ Häri såg Lindroth inte bara ett starkt stöd för att önamnens *-arna(r)* verkligen innehöll ordet *arin(n)* utan även en anvisning om elementets mera exakta innebörd. »Betydelsen i finskan är av särskilt intresse», säger han, »därför att den lär oss, att *arin* varit en benämning på (till omfånget) relativt mycket små holmar». ²⁷ Fastän han inte i detta sammanhang uttryckligen säger så, måste Lindroth givetvis också ha menat att dessa småholmar huvudsakligen har bestått av fast berg. Senare har han understrukt detta genom att i grundordet *arin* inlägga innebörden »i havet uppstigande klippa». ²⁸

Lindroth tog också ställning till frågan om namngruppens ålder. Genom att jämföra vissa namnlokalers höjdlägen med ett par just publicerade nivåkurvor för uppländsk brons- och stenålder kom han till resultatet att de äldsta namnen sannolikt »går tillbaka till bronsåldern, kanske rent av till den äldre». Åtminstone i Uppland, som utpekades som typens uppkomstområde och spridningscentrum, skulle den ha upphört att vara produktiv redan i vår tideräknings begynnelse.²⁹

Efter Noreens och Lindroths inlägg tycks diskussionen om stadsnamnet *Kalmar* – och om den intrikata namntyp det tillhör – praktiskt taget helt ha avstannat. Senare forskare har över lag inskränkt sig till att återge eller

hänvisa till vad som redan sagts. Att Noreen och Lindroth hade skiljaktiga uppfattningar om önamnselementets innebörd har man hittills bortsett från och tyst förbigått, man har endast utan kommentar följt än den ene och än den andre. Påfallande är särskilt att de som under årens lopp fått anledning att uttala sig om härledningen av stadsnamnet *Kalmar* så gott som helt tycks ha undgått att lägga märke till de speciella problem, främst av saklig art, det så frikostigt erbjuder. Hittills har egentligen bara en morfologisk detalj beaktats, uppkomsten av den nysvenska formen på *-ar*.

Stadsnamnets äldre och yngre former

Staden *Kalmar* nämnes i flera hundra medeltida urkunder, främst brev av mer eller mindre offentlig karaktär, s.k. diplom, vilka långt fram i tiden skrevs på latin. I dessa äldre urkunder nyttjas regelbundet den latiniserade namnformen *Kalmarnia* (C-) eller någon gång *Kalmaria*. Inte sällan förekommer också det därtill bildade latinska adjektivet *kalmarnensis*.

Eftersom stadens borgerskap under medeltiden till mycket stor del utgjordes av inflyttade nordtyskar, är det helt naturligt att ett visst inflytande från medellågtyska ord- och namnformer gör sig gällande i urkunder – inte bara medellågtyska – som berör staden och dess förhållanden och då även i fråga om återgivningen av det egenartade stadsnamnet. Tidiga skrivformer med enbart *r* i stället för *rn*, främst den sporadiska latiniseringen *Kalmaria*, kan ha denna bakgrund. Senare framträdande medeltida former såsom *Kalmaren*, *Kalmare* och *Kalmar*, i vilka förbindelsen *rn* upplösts, anträffas till en början företrädesvis i medellågtyska skrivelser. K. G. Ljunggren, som ingående studerat stadsnamnets utveckling i skrift,³⁰ anser att dylika lågtyska skrivformer i viss mån kan ha påverkat den svenska befolkningens skrivvanor och uttal. Han har emellertid också visat att skrivformer på *-are* och *-ar* inte tar överhanden förrän i nysvenskan, då den tvåstaviga *Kalmar* efter 1550 snabbt går segrande ur striden, åtminstone i det kungliga kansliet. Helt försvinner dock ännu inte de från fornsvenskan traderade skrivformerna med *rn*, *Kalmarne* och *Kalmarna*. Enligt Ljunggren skulle också de under medeltiden relativt tidigt uppträdande särformerna utan *n*, som ju främst hör hemma i medellågtysk språkmiljö, kunna bero på anslutning till de kända nordtyska namnen *Wismar* och *Cismar*. För den definitiva utvecklingen i den äldre nysvenskan räknar han emellertid väsentligen med en annan förklaring: »typerna *Kalmarna*, *Kalmarne*, som uppenbarligen äro de normala ännu i början av 1500-talet, kunna ha fattats som be-

stämd form i pluralis och för att på denna punkt uppnå överensstämmelse med det stora flertalet ortnamn har man så avlägsnat den förmenta enklitiska artikeln». Även i detta skede skulle dock ett lågtyskt inflytande ha varit av betydelse.

För uppkomsten av den i nysvenskan segrande formen *Kalmar* har enligt min mening otvivelaktigt en annan omständighet, som Ljunggren knappast ens antyder,³¹ spelat en avgörande roll, nämligen stadsnamnets påtagligt stora frekvens som förled i fasta ordförbindelser, som bildar en enda språktakt. Främst måste man här ta hänsyn till den redan i runsvenskan betygade sammansättningen *Kalmarsund*, som i egenskap av farledsnamn har varit vida spridd och allmänt brukad. Fsv. *Kalmarsund* har säkerligen av ålder haft huvudtrycket förlagt till efterleden och även i dialekter med svag synkopebenägenhet måste tredje stavelsens vokal under sådana förhållanden tidigt ha försvagats och bortfallit. I den sålunda uppkomna formen *Kalmarsund* bör så *n* i konsonantgruppen *rns* mycket snart ha försvunnit och därmed har redan den moderna formen *Kalmarsund* varit färdig. En förledsform *Kalmar-* har på samma sätt tidigt, säkerligen redan i den yngre fornsvenskan, uppstått även i andra frekventa förbindelser med stadsnamnet, såsom fsv. *Kalmarna læn* och *Kalmarna slot*. Gentemot den sålunda utvecklade tvåstaviga formen

GVR: delar och år	Former med <i>n</i>		Former utan <i>n</i>		Former summa
	antal	%	antal	%	
I–VI					
1521–1529	153	91	15	9	168
VII–XII					
1530–1539	235	87	34	13	269
XIII–XX					
1540–1549	357	80	92	20	449
XXI–XXIV					
1550–1554	112	70	48	30	160
XXV–XXIX					
1555–1560	100	33	206	67	306

2. Översikt över skrivformer av stadsnamnet *Kalmar* i Konung Gustaf den förstes registratur 1-29, 1521-1560 (tryckt 1861-1916) på grundval av K.G. Ljunggrens sifferuppgifter (not 30 a.a s. 93 f.). – Former med *n* är *Kalmarna* och *Kalmarne* samt några få *Kalmaren* och *Kalmarn*. Den latiniserade formen *Kalmarnia*, som är belagd 20 ggr, har inte medtagits. Av formerna utan *n*, som förekommer redan under de första åren, synes *Kalmar* ta överhand över *Kalmare* vid slutet av 1550-talet.

har de obekvämare *Kalmarna*, *Kalmarne*, *Kalmarn* osv., vilkas ställning även på annat sätt försvagades, inte kunnat hävda sig i längden.³²

Någon mer utförlig redogörelse för stadsnamnets skrivning i medeltida källor kan självfallet inte ges här. Vi får nöja oss med en kort översikt över äldre belägg som kan ge upplysningar om namnets ursprungliga former och morfologiska utveckling. I detta avseende är emellertid de latiniserade skrivningarna, som är nästan enarådande till inemot år 1350, tämligen intetsägande.

Det äldsta kända skriftliga belägget finns i ett diplom från 1200-talets början, som omtalar en till Nydala kloster donerad jordegendom *in uilla iuxta kalmarniam nomine Skieldby* 'i en by vid *K.* med namnet *Skälby*'.³³ Ett senare brev, grovt daterbart till seklets mitt, nämner *curiam in portu calamarie* 'en (huvud)gård i »hamnen» *K.*³⁴ *Urbs* 'stad' kallas *Kalmar* första gången i ett något yngre diplom, uppenbarligen samhörigt med det föregående och ställt bl.a. till *ceteribusque urbis calmarnie ciuibus* '(och) övriga borgare i *K.*'³⁵

Den normala latiniseringen *Kalmarnia* hade vid denna tid ännu att utstå viss konkurrens från *Kalmaria*, som dock främst tycks ha nyttjats av främlingar. Så inleds dateringsformeln i flertalet av de brev, som den påvlige legaten kardinal Guido 1266 utfärdade i Kalmar *Datum Calmarie*... o. likn.,³⁶ medan ett av Birger Jarl på orten samtidigt utgivet gåvobrev har *Datum Apud Carmarniam*... (fel för: *Cal*-).³⁷ Efter år 1300 tycks den *n*-lösa formen inte längre vara i bruk. Från etymologisk synpunkt har de latiniserade formerna intresse främst därför att de bekräftar att namnets senare led innehåller konsonantgruppen *rn*.

Det äldsta svenska belägget på stadsnamnet föreligger möjligen i en 29 december 1336 utfärdad skrivelse, bevarad i Lars Sparres avskrift, vari konung Magnus Eriksson kungör att han pantsatt *vårt mäktugasta huus och stadh, Calmarnæ*,³⁸ denna skrivelse kan dock ursprungligen ha varit avfattad på latin. Samma form uppträder i dateringen av ett två år tidigare på latin skrivet brev (*Scriptum Calmarna*...), också i avskrift av Sparre.³⁹ De närmast följande skrivformerna finner vi i den s.k. Tälje stadga av 17 juli 1345, där enligt J. Hadorphs avskrift föreskrives att vapensyn skall hållas bl.a. *J Kalmarnum af Kalmarnæ foghæti oc Ölande* 'i *K.* för *K.* fögderi (= län) och Öland'.⁴⁰ De första svenska originalbeläggen förekommer i Magnus Erikssons och drottning Blankas testamente, daterat 1 maj 1346, som innehåller förordnanden om gåvor till *søstræ clostre i kalmarnum* och till en kunglig prebenda i kyrkan *i kalmarnom*.⁴¹ Efter 1350 kommer stadens

namn allt oftare till synes i de allt talrikare svenska diplomerna. Gång på gång återkommer då *Kalmarna* (-æ) som genitiv- och akkusativform och *Kalmarnum* (-om) som dativform. Den senare börjar emellertid snart trängas ut av *Kalmarna*, som jämte den försvagade *Kalmarne* dominerar helt i urkunder från gränsskedet mellan fornsvenska och nysvenska.⁴²

Något fullständigt paradigm kan inte uppställas med ledning av de äldre fornsvenska beläggen. När man gjort så tidigare har man supplerat med fornisländska former. Dessa växlar emellertid i olika handskrifter och är i rätt stor utsträckning förvanskade.⁴³ I berättelsen om »Kalmare ledung» (*Kalmarna leiðangr*) säges dock enligt en handskrift att konung Sigurd Jorsalafare seglade från Skåne *til kaupbæjar, þess er heitir Kalmarnir* 'till den handelsplats som heter *K.*', medan en annan har namnformen *Kalmarnar*. Detta kan tyda på att namnet i fornvästnordiskan hade anslutit sig till det s.k. plurala ortnamnsparadigmet med grundform på -*ir* eller -*ar* och samma ändelser även i akkusativ.⁴⁴ Att så verkligen varit fallet torde bekräftas genom den passus i Olav den heliges saga, som skildrar hur konungen efter slaget i Helgeån 1027 – och sedan Öresund blockerats av danskarna – låter flytta sina skepp till Kalmar och där dra upp dem på land för att själv återvända till Norge landvägen. Tre handskrifter har här akkusativformen *Karlmarir*, givetvis fel för **Kalmarnir*, en annan *Kalmarver*, säkerligen återgående på en förlagas **Kalmarner* (-*arnir*) och ännu en *Kalmanar*, väl av **Kalmarnar*.⁴⁵

Sannolikt har staden *Kalmar* också i äldre fornsvensk tid kunnat heta både *Kalmarnir* och *Kalmarnar* men som i andra liknande fall bör formen på -*ar* småningom ha tagit överhanden. På grund av det fornsvenska bortfallet av *r* i ändelser blev så -*arnar* – säkerligen redan på 1200-talet – -*arna* och det förenklade paradigm som vi möter i 1300-talsurkunderna var därmed färdigt.

En motsvarande böjning och formutveckling kan sannolikt förutsättas även för andra ursprungliga önamn av samma typ. De bevisande skrivformerna är dock ytterligt få. De inskränker sig till de två i av Örnghjälms avskrivna diplom från 1303 och 1307 uppträdande akkusativerna *Almarir*,⁴⁶ avseende det från vår medeltidshistoria kända ärkebiskopsgodset *Almarestäket* på Ståksön i Stockholms-Näs socken. Den sammansatta namnformen, jämförbar med *Kalmarsund*, är belagd nästan lika tidigt i originaldiplom och skrivs då *almar-næstek* 1308 och *almarnastek* 1310.⁴⁷ Härutöver har vi bara i ett originaldiplom från 1288 akkusativen *husarnæ*,⁴⁸ som emellertid är av särskilt intresse eftersom den avser en säkerligen ännu obebyggd ö; *Husarviken* på norra

Djurgården i Stockholm har bevarat önamnet till vår tid.⁴⁹ Formen kan infogas i det rent appellativiska böjningsmönster, som kan antas ha gällt för det plurala önamnselementet med grundordet fsv. *ærin* (: *arin*⁵⁰): nom. *-arnar*, gen. *-arna*, dat. *-arnum*, ack. *-arna*. Nominativändelsen *-ir* bör liksom akkusativändelserna *-ir* och *-ar* betraktas som sekundära och sammanhängande med den ursprungliga funktionen som bebyggelsenamn.

Några av önamnen på *-arö(n)* har tidiga belegg med tecken för vokalen *ä* (*æ*, *e*) i stället för *a* i slutledens första stavelse. I vissa fall kan väl detta bero på en övergång av *a* till *ä* framför *m*.⁵¹ Men i andra kan en sådan tolkning knappast gälla; jfr exempelvis belägget *insula tota dicta betherni* 1344 'hela den ö som heter B',⁵² som såges åsyfta en ö i Fresta socken i Uppland. Enligt Lindroth innehåller slutleden i dessa fall inte *ærin* (: *arin*) utan en avledning **æmi* n. (< **arin-ia*). Tanken är säkerligen riktig men lika möjligt eller mera sannolikt är att här föreligger ett feminint **ærn*, dativ och akkusativ **æmi* (< **arin-ī/-iō*). Avledningen bör ha haft ungefär samma innebörd som det plurala *-arna(r)*.⁵³

Önamnen på fsv. *-arna(r)* och *-ærn(i)*

Vi har nu nalkats ett av önamngruppens huvudproblem, ett problem som också är av stor vikt för bedömningen av stadsnamnet *Kalmar* och dess historiska bakgrund: Vad betyder egentligen det plurala *-arna(r)* och den alternativt uppträdande avledningen *-ærn(i)*? Noreen hade antagit den terrängbetecknande innebörden 'förhöjning' hos grundordet men Lindroth ändrade detta först till 'klippa eller grund i sjön' och senare till 'i havet uppstigande klippa'. Båda förslagen är mycket löst grundade och måste förkastas.

Betydelsen 'förhöjning' har Noreen – liksom även föregångaren Bygdén – hämtat direkt från Johan Fritzers Ordbog over det gamle norske Sprog, där »Forhøjning, Stillads» står som första betydelse under *arinn*; den andra är »Arne, Ildsted». Noreen har härvid alldeles ignorerat den tilläggsinformation som lexikografen ger med det andra översättningsalternativet »Stillads», dvs. 'ställning'. Slår man upp de textställen, där fvn. *arinn* skall ha den första betydelsen, finner man att det över allt rör sig om olika *träställningar*, bestående av uppresta stavar eller stolpar, som bär upp en horisontal plattform, rimligtvis en lätt spjälverkskonstruktion. Att andra lexikografer också har uppfattat saken så framgår av definitioner som »an elevated balcony, pavement, scaffold» och »et Slags Loft el. Pulpitur el. desl.».⁵⁴ Helt säkert är detta en mycket speciell och sent utvecklad betydelsefunktion hos ordet. Den har

ingenting med höjdläge i terräng att göra och den har bara kunnat påvisas i fornvästnordisk litteratur och där endast i yngre prosatexter. Som argument i diskussionen om de östnordiska önamnselementen kan den självfallet inte nyttjas.

Den innebörd Lindroth 1914 ville tilldela dessa element hade han, som ovan framhållits, funnit under det från urnordiskan inlånade *arina* i Elias Lönnrots stora finsk-svenska lexikon,⁵⁵ som i tur och ordning uppför betydelseerna 1. »ljuster, harpun», 2. »äril, ugnshäll, ugnsbotten, härd» och 3. »klippa l. grund i sjön». Lindroth tar för givet att den tredje betydelsen här lika väl som den andra härstammar från svenskan. Härvidlag har han dock otvivelaktigt misstagit sig. Betydelsen i fråga är nämligen ett rent mysterium. Den har inte kunnat konstateras i någon enda finsk dialekt och den har uteslutits i senare tryckta ordböcker.⁵⁶ Lönnrot har i själva verket okritiskt övertagit den från Christfried Gananders i manuskript föreliggande finska ordboksutkast från åren 1786–87, en av hans viktigaste källor, som bl.a. återger *arina* med lat. *scopulus maris*, vilket just betyder »klippa eller skär i havet». Varifrån Ganander fått denna egendomliga betydelseuppgift är inte känt.⁵⁷

Etymologien av urnord. **arina-*, fsv. *ærin* (*arin*), fvn. *arinn* m., har senare diskuterats av Erik Abrahamson⁵⁸ och frågan har därigenom kommit i ett helt nytt läge. Det finns efter Abrahamsons utredning inte längre någon anledning att räkna med en betydelseutveckling 'förhöjning' (ev. → 'altare med offereld') → 'härd'. Den visar klart att **arina-* liksom parallellbildningen **arila-* i nusv. *äril* (*ärel*, *arel* m.m.) ursprungligen har varit en beteckning på *härd grusig mark*, dvs. mark som också lämpade sig som underlag för primitiva eldstäder. I svenska dialekter betyder *äril* osv. jämte 'ugnsbotten, härd' även 'småstenig jord, grusblandad alv' o. likn., i Bohuslän till och med 'sandbank i sjö, grund'. Önamnselementets äldsta innebörd bör följaktligen ha varit 'grusbankar, -revlar' och grundordet samt dess avledning kan semantiskt jämföras med fvn. *aurr* m. (< **aura-*) 'grus' samt det därav avledda *eyrr*, *øyrr* f. (< **aurī/-iō*) 'grusbank, -revel', två ord som i Östnorden efter sammandragningen av diftongerna har fallit samman i det enda *ör*. Det förtjänar här påpekas att önamn med de plurala efterlederna *-öra* och *-örarna* är långt ifrån sällsynta i våra skärgårdar och större sjöar. De kan uppfattas som yngre motsvarigheter till namnen på *-arö(n)* av fsv. *-arna(r)* och *ærn(i)*.

Lindroth tycks också ha hyst föreställningen att alla öar med namn på *-arö(n)* av *-arna(r)* eller *-æmi* är klip-piga eller åtminstone dominerade av i dagen gående fast berg – detta är i själva verket en förutsättning för

hans tolkning – och han betonar vidare starkt att de vid tiden för namngivningen har varit små, han talar ju emfatiskt om »(till omfånget) relativt mycket små holmar».59 I båda dessa avseenden har han allvarligt felbedömt materialet.

Ingen av de här med full säkerhet ifrågakommande öarna⁶⁰ kan sägas vara liten, de allra flesta är tvärtom ganska stora. På grund av landhöjningen har de visserligen sedan namnens tillkomst kunnat växa åtskilligt – hur mycket beror på namnens ålder och nivåförhållandena – men inte ens om man med Lindroth återför de äldsta namnen till bronsålderns slutskede, kan deras storlek vid namngivningen sägas motsvara hans beskrivning annat än möjligen i något enstaka fall. Namnen är emellertid säkerligen inte alls så gamla. Om de anses ha tillkommit under det första årtusendet av vår tideräkning, vilket torde vara en rimlig bedömning, har öarna i allmänhet varit långt ifrån obetydliga när de namngavs. Ett belysande exempel ger den uppländska *Siarö* i Ljusterö socken, mitt i centrum av namntypens utbredningsområde. Namnet skrevs 1405 i *siarnom*⁶¹ och förleden är enligt Lindroths evidenta och allmänt godtagna tolkning den gamla stamformen **sæ-* av ordet *sjö*, syftande på den mitt på ön liggande lilla *Insjön*. Sjöns medelvattenyta befinner sig nu ca 5 meter ö.h. men dess isoleringströskel torde ligga något högre. Sjön kan tydligen ha tillkommit först något före vikingatidens början och önamnet måste vara yngre. Vid namnets tillkomst har ön redan varit ca 2 km lång dvs. nästan lika stor som i vår tid.⁶²

Önamnen på fsv. *-arna(r)* och *-ærn(i)* har ingalunda allmänt uppstått i och med att öarnas högsta delar en gång i forntiden höjde sig över havets yta som nakna klippor. Dessa namn är vanligen vida yngre än de namnbärande öarna. Än en gång kan här hänvisas till *Siarö*, vars högsta punkt når 35 meter ö.h. Denna ö har alltså börjat bildas långt nere i stenåldern. Vid tiden för namngivningen bestod den huvudsakligen av morän, som omgav uppstickande bergknallar. Mindre lerjordar, som nu intar låga lägen, var då mestadels ännu sjöbotten. *Stäksön* i Mälaren, det forna **Almarnar* (fsv. *Almarnir* som bebyggelsenamn, jfr ovan) når nu flerstädes 45 meter ö.h. och är så gott som helt uppbyggd av morän. En annan mälärö, den uppländade och obebyggda *Ramarn* i Aspö socken i Södermanland, nordöst om Lagnö herrgård, är ingenting annat än en åskulle, som reser sig brant till 35 meters höjd och enbart består av rullstensgrus. På flertalet öar med namn av samma slag torde moränen dominera starkt men därjämte förekommer varierande inslag av fast berg och leror. Lös

sand, mosand och liknande, tycks däremot praktiskt taget aldrig ingå.

De geologiska förhållandena styrker från saklig synpunkt kraftigt den innebörd av önamnelementen, som efter Abrahamsons inlägg redan på språkliga grunder måste anses vara den enda rimliga: *-arna(r)* och *-ærn(i)* har från början betecknat öar, som vid tiden för namngivningen till övervägande delen har bestått av *fast och hårt packat grus* eller av terrängbildningar, vari sådan materia ingår (grusrevlar, ändmoräner, sandbankar, åskullar osv.). Tilläggas bör dock att elementens semantiska bindning till dylika geologiska företeelser med tiden kan ha lösts upp, allra helst i samband med sekundär spridning av namntypen.

Av allt att döma har öarna vid tiden för namngivningen vanligen varit ganska stora. Många är som redan antytts inte bara stora till ytvidden utan även höglända. Skulle dessa öar ha namngivits redan vid sin tillblivelse, måste deras namn i en hel rad fall nu bedömas vara flera tusen år gamla och sålunda dateras till stenåldern, vilket vore uppenbart orimligt.

I fallet *Siarö* ger den kronologiska analysen klart besked om att namntypen har varit produktiv långt in i den yngre järnåldern, kanske ännu vid vikingatidens början (ca år 800). Många namn är dock med all säkerhet avsevärt äldre, även om deras tillkomsttid svårigen kan bestämmas mera exakt. Redan det förhållandet att så många öar med namn på *-arö(n)* av *-arna(r)* eller *-ærn(i)* har blivit fast förenade med land eller med andra större öar – i Mälaren är detta nästan regel – tyder emellertid på hög ålder. Genom noggranna nivåstudier skulle man i sådana fall tämligen säkert kunna fastställa en borte gräns i tiden för namnens möjliga bildning, en *terminus post quem non*. Men tillsvidare får vi nöja oss med antagandet att önamnen på fsv. *-arna(r)* och *-ærn(i)* har bildats under järnålderns senare skeden; grovt kan de kanske snarast dateras till urnordisk tid (ca 300–800 e. Kr.).

Det namngeografiska sammanhanget

De nya resultat rörande slutledselementets innebörd och ungefärliga ålder, som här presenterats, är givetvis av stor vikt för utredningen om stadsnamnet *Kalmar* och dess yttersta ursprung. Men frågan har också en annan namntypologisk aspekt som är minst lika väsentlig, nämligen den *geografiska*.

Önamnen på fsv. *-arna(r)* och *-ærn(i)* har en mycket *signifikativ utbredning*. Sammanhängande och mer koncentrerat uppträder de bara i de uppländska och nordsörmländska skärgårdarna, i norr upp till Gräsö,

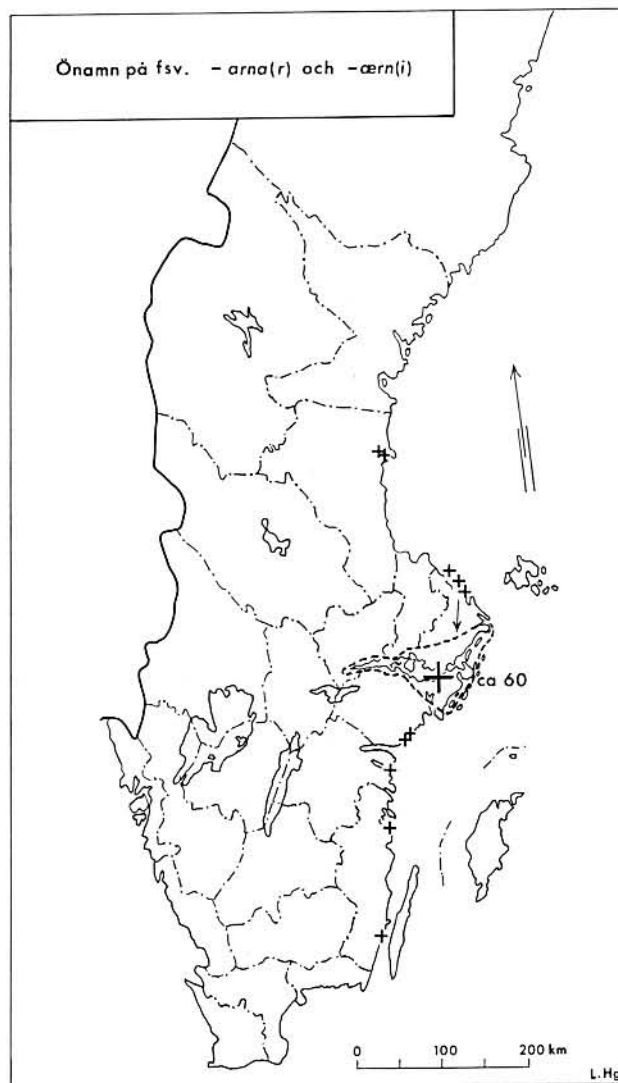
i söder till i höjd med Nynäshamn, och dessutom – i direkt anslutning härtill – i hela Mälaren. Antalet namn här är visserligen inte särskilt stort⁶³ – det rör sig om ett 60-tal, varav ca 20 i Mälaren – men de namnbärande öarna är eller var – många är ju nu försvunna – i allmänhet inte bara relativt stora utan även mycket centralt belägna och bland områdets önamn har typen som sådan otvivelaktigt en gång varit dominant. Utan tvekan kan man här tala om en *väl samlad och klart östmellansvensk önamnstyp*. Denna anknyter på ett markant sätt till viktiga vattenvägar inom det inre och ursprungliga sveavälde, som med en gammal och av nyare historieforskning stundom nyttjad term lämpligen kan benämnas *Svethiudh* 'sveafolket'. Att sammansättningar på *-arna(r)* och *-ærn(i)* i önamn speciellt har tillhört de gamla svearnas språk och ortnamnsskick är uppenbart.

Med hänsyn härtill kräver de få namn som faller utanför detta centrala spridningsområde alldeles särskild uppmärksamhet. De är sex eller sju till antalet och de förekommer alla efter kustlinjen både i norr och söder.

Norrut finner vi inte mer än två namn som kan föras hit. Det är *Lingarö*⁶⁴ och sannolikt även *Gackerön*⁶⁵ utanför Hudiksvall i Hälsingtuna socken, sålunda i hjärtat av Hälsingland. De med namnen betecknade öarna har legat helt nära varandra på Hudiksvallsfjärdens norra sida och båda är numera landfasta.

Hudiksvallstrakten med de gamla socknarna Tuna (Hälsingtuna), Hög, Forsa och Rogsta, medeltidens *Sunded*, är hela Norrlands fornminnesrikaste område. Ortnamn som *Tuna* (varom mera nedan), *Hög* och två skilda *Vi* (till *vi* 'helgedom, kultplats') markerar dess karaktär av forntida centralbygd med flera administrativa funktioner, varom för övrigt även Hälsingelagen talar. Men lika väsentligt är att vi här dessutom finner namn på *-sta* i märkligt stort antal och samlade i klungor på ett sätt som faktiskt har motsvarigheter bara i vissa rikt utbildade centralsvenska järnåldersbygder. I tydlig anslutning till namnen på *-sta* uppträder vidare, såsom redan tidigare iakttagits⁶⁶ de typiskt östmellansvenska utmarksnamnen på *-säter*. Just detta särdrag i den onomastiska strukturen vittnar, varhelst det framträder, otvetydigt om ett starkt och varaktigt sveainflytande på tidig odling och bebyggelse. Önamnen *Lingarö* och *Gackerön* står sålunda här som ett slags ledfyror till en av sveakolonisation klart präglad forntidsbygd av hög rang.

I söder möter vi utanför önamnens sammanhängande utbredningsområde först den sydsörmländska *Välårö*,⁶⁷

3. Den sekundära utbredningen av önamn på fsv. *-arna(r)* och *-ærn(i)* längs den svenska östkusten i norr och söder. I den uppländska och nordsörmländska skärgården samt i Mälaren ligger namnen så tätt att de – med undantag av tre namn i norra Uppland – måste redovisas i klump.

som är belägen längst ute på norra sidan av fjärden Örsbaken, utanför inloppet till Nyköping. Även denna ö, som är ganska stor och hög,⁶⁸ har vuxit samman med fastlandet. Namnets förled är såsom redan Lindroth påpekat ordet *vård*, fsv. *vardher* m. 'vakt(hållning)', 'vårdkase'⁶⁹ och det förtjänar nämnas, att de äldsta skärgårdskartorna från området placerar tecken för vårdkase på öns sydsida jämte ordet »Kumme», eller »Wårdkase».⁷⁰ Här utanför passerar också den urgamla kustfarled, som blivit särskilt känd genom en medeltida beskrivning i den danska Kong Valdemars Jordebog⁷¹ och som ända från Blekinge i söder åtföljes av en redan under vikingatiden inrättad bevaknings- och signalerings-

kedja, om vilken de talrika *böte*-namnen ännu erinrar. Men namnet *Vålarö* är säkerligen liksom andra namn med förleden *Vård-* (nu även *Väl-*, *Vår-* m.m.) utefter Östersjökusten äldre än *böte*-institutionen.⁷²

Lite längre in på Örsbakens södra sida ligger den mindre ön *Tallarn*, som i sen tid har fått en smal landbrygga i väster och blivit halvö. Med Lindroth bör helt säkert även detta namn uppfattas som en sammansättning på *-arna(r)* eller möjligen *-ærn(i)* och förleden är otvivelaktigt trädnamnet *tall*.⁷³ Ön når mer än 15 meter över havet⁷⁴ och det torde därför vara högst osannolikt att namnet, såsom också hävdats, skulle kunna innehålla ordet *har* 'stengrund, skär'.⁷⁵

Vålarö och *Tallarn* har en belägenhet, som i ett viktigt avseende överensstämmer med de ovan nämnda hälsingska öarnas. De flankerar infarten från havet via Örsbaken till Sjösafjärden och Stadsfjärden vid Nyköping, varifrån man i forntiden längs trenne viktiga vattenleder kunde färdas vidare djupt in i Södermanland. Kring Svärtaån utbreddes sig det tätt bebyggda *Rona hundare*, nu Rönö härad, Nyköpingsån förgrenade sig i det vidsträckta och sjörika *Uphund*, nutidens Oppunda härad (jämte Villåttinge härad), och Lundaån förde rakt in i *Junaker*, vår tids Jönåkers härad.

Det äldsta ortnamnsbeståndet i dessa sydsörmländska landsdelar är rent östmellansvenskt, dess sveakaraktär är obestridlig.⁷⁶ Dominerande namntyper är *-inge*, *-sta* och *-by* och vidare märkes plurala namn som *Berga*, *Lunda* och *Valla* jämte talrika utmarksnamn på *-säter*. Av primärt intresse i detta sammanhang är också de forntida *centralorternas namnmiljöer*, som troget avspeglar de för det forntida sveaväldet kännetecknande språkliga uttrycken för civil och militär administration samt offentlig kult.

Först och främst finner vi här sådana namn som direkt anger de *administrativa huvudorterna* i olika historiska skeden. Äldst är de plurala *tuna*-namnen, företrädda av såväl enkla *Tuna* som sammansättningar på *-tuna* (*Runtuna*, *Sittuna* m.fl.). I målarkontrakterna har dessa namn uppenbarligen börjat komma i bruk redan under romersk järnålder, kanske ca 300 e.Kr., och de är nog inte mycket yngre här. De efterträddes av likaledes plurala *husa*-namn, som vanligen sekundärt fått sammansatt form (*Oppusa* av **Up-Husar*, *Sursa* av **Sudher* eller **Sudhra-Husar*). Dessa senare namn tycks tillhöra yngre vendeltid och vikingatid eller tiden ca 700–1000. Efter dessa följde så *Husaby*-namnen (nu *Husa-*, *Huse-* eller *Husby*), vilka på grund av sin talrika förekomst gav upphov till en medeltida term för kungligt förvaltningsgods: *husaby*. Härmed avsågs emellertid inte, såsom historiska författare av någon anledning envetet hävdar,

några »kungsgårdar» utan fastmera regelbundet uppbyggda och i det militära ledningssystemet väl inpassade byalag, av Carl Ivar Stähle, som först fäste uppmärksamheten härpå, träffande kallade »idealbyar».⁷⁷

I direkt anslutning till själva huvudorterna kan man flerstädes spåra närvaron av speciella krigargrupper, utan tvivel ett slags fasta garnisonsförband, främst »*rinkar*» och »*karlar*» i ortnamn som *Rinkaby* (*Rinkeby*) och *Karlaby* (*Karle-*, *Karby* m.m.); på andra håll finner vi även »*tägnar*» (fsv. *þæghnar*) och »*svenner*» i ortnamn som *Tegnaby* (*Tegneby*, *Tängby*) och *Svenneby*. Här bör också nämnas de många vittnesbörden om *offentlig kult*, främst om den med den forntida sveastaten direkt samhöriga fruktbarhetskulten; invid de sydsörmländska centralorterna uppträder framför allt kultnamn, som berättar om dyrkan av det ålderdomliga vegetationsgudaparet *Ull* (*Ullevi*, *Ullberga*): *Njärd* (*Närhunda*, *Nälberga*), den senare identisk med den gudinna *Nerthus*, vars kult romaren Tacitus beskriver i sitt ryktbara verk *Germania* (år 98 e.Kr.). Men även krigarguden *Tor* dyker här upp i just sådana sammanhang (*Torsberga*, *Torslunda*, *Torsnäs*, *Torsåker*).⁷⁸

Närmast söder om namnparet utanför Nyköping följer i S:t Anna socken i den östgötska skärgården *Trännö*, en ö av ungefär samma storlek som *Vålarö*. Namnet saknar fornsvenska belägg men skrivs i kamerala akter på 1500-talet äldst *tranærna* 1535, *tranerna* 1543 o. likn. och det råder inget tvivel om att efterleden är *-ærn(i)* eller – mindre troligt – *-arna(r)*, medan förleden är fågelnamnet *trana*.⁷⁹ Lindroth kände inte till detta namn men hans förteckning upptar två direkta motsvarigheter från östra Mälaren och Ingarö i Stockholms skärgård.⁸⁰ *Trännö* ligger mitt i den efter ön uppkallade *Trännöfjärden*, där flera leder från ytterskärgården löper samman och fortsätter västerut via Ettersundet och förträngningen vid Stegeborg samt över den skyddade fjärden Slätbaken in mot Söderköping. Härifrån förde flera vägar till lands och vatten vidare in i Östergötland. I forntiden var detta säkerligen den bekvämaste infarten från havet till inre östgötabygder; den föredrogs ju för övrigt ännu när Göta kanal byggdes framför den nordligare vägen genom Bråviken och Motala ström.⁸¹ *Trännö* har sålunda ett läge som nära överensstämmer med de ovan behandlade hälsingska och sydsörmländska öarnas.

Det gamla ortnamnsskicket i Östergötland avviker inte nämnvärt från det sørmländska.⁸² Det har samma typiska sveakaraktär, allra helst i landskapets östra hälft, och något äldre »götiskt» skikt kan knappast urskiljas. Nio *tuna*-namn i centrala järnåldersbygder från

Vikbolandet i öster till Vättern i väster vittnar om att sveaadministrationen tidigt har vunnit insteg. Men namnet *Trännö* kan också ställas in i ett mera speciellt forntidssammanhang.

Den gamla kustfarleden och *böte*-namnens därtill anslutna vårdkaskedja, nämnda ovan i samband med *Vålarö*, passerar östgötaskären i nord-sydlig riktning ganska långt ute till havs. I höjd med *Trännö* och 12 till 15 km öster om denna ö uppträder därvid omkring den stora *Aspöja* minst sex separata *böte*-lokaler, vilket visar att just denna punkt på farleden har varit av stor strategisk betydelse. Att förgreningen härifrån in mot Slätbaken och fastlandet har varit försedd med en särskild signallinje betygar namnet *Vårholmen* – säkerligen som på andra håll av äldre *Vårdholmen* – som betecknar en liten ö nordväst om *Trännö*.⁸³

Flera andra namn bekräftar *Aspöja*-områdets forntida funktion som sjömilitär knutpunkt. *Styrsö* och *Häradsskär* på sydsidan bör särskilt framhållas.⁸⁴ Förlederna i dessa önamn, fsv. **Stýris-* resp. **Hærsa-*, innehåller nämligen genitivformerna av två benämningar på befälhavare i en mycket tidig försvarsorganisation: **stýrir* kallades då skeppshövdingen och **hærsi* betecknade utan tvivel också en ledare med militära uppgifter, möjligen särskilt ansvarig för »vård och vaka», vakttjänst och eldsignalering.⁸⁵ Ännu ett östgötskt *Häradsskär* av fsv. **Hærsa-skær*, i egenskap av lotsstation och fyrplats mera känt, ligger ett par mil längre söderut i Gryts skärgård. Denna plats tycks ännu i början av 1500-talet ha fått göra tjänst som bevakningsstation i ofredstid.⁸⁶ Det finns i övrigt även ett annat *Styris*-namn inom området, nämligen *Styrsholm* strax söder om *Trännö* och invid den farledsgren, som från Håsköströmmen i söder genar upp emot huvudinfartsleden och går samman med denna vid *Trännö*.⁸⁷

Om vi så fortsätter mot söder, finner vi – efter gjorda erfarenheter knappast oväntat – ännu ett önamn på *-ærn(i)*, som också var obekant för Lindroth, nämligen *Lusärna*⁸⁸ alldeles utanför Västervik, där infarten till centralbygden i det gamla landet Tjust delas upp i två grenar av den smala och två mil långa halvön *Norrlandet*.

Den västra grenen passerar vid själva staden genom sunden vid Stegeholm in i Gamlebyviken, i vars innersta del f.d. köpingen *Gamleby* 'den gamla staden' är belägen; här låg som bekant medeltidsstaden *Västervik* 'viken i väster' (= Gamlebyviken) innan den 1453 flyttades till sin nuvarande plats, och här sammanträdde under medeltiden centraltinget för Tjust. Strax söder om Gamleby ligger *Ullevi*.⁸⁹ Redan detta ortnamn, det sydligaste på fastlandet, som innehåller gudanamnet

Ull, ger en klar anvisning om tidig sveakolonisation. Härtill anknyter närmast en hel grupp sveabetonade namn kring den lilla Dynestasjon strax norr om Gamleby. På vardera sidan om sjöns korta avlopp till Gamlebyviken träffar vi på ytterligare ett par kulturnamn, nämligen fsv. *Langahargh*, äldst säkerligen **Hargh* 'offerplatsen' som redan på 1400-talet byttes ut mot det nutida *Nygård*,⁹⁰ samt *Kallåker* av **Karla-aker* 'karlarnas (= garnisonsförbandets) heliga åker' med direkt motsvarighet i ett sörmländskt *Karlåker*, som uppträder i ett likartat sammanhang.⁹¹ På ett högt berg vid Dynestasjon ligger vidare en fornborg, som har gett namn åt det sedan länge försvunna *Sten*, varifrån redan i forntiden gården *Gursten* 'gudens (del av, dvs. gård i) *Sten*' avsås.⁹² Ordet *sten* som fornborgsbeteckning är ett typiskt centralsvenskt namnelement och den hedniska prästiteln *gude* har på svenskt område eljest säkert kunnat påvisas bara i mälardalslandskapens ortnamn.⁹³

Den andra infartsgrenen nådde över fjärden Gudingen på Norrlandets östra sida fram till Loftaåns mynning, där vi kan lägga märke till en ö med namnet *Härsö*, sannolikt 'härsens ö', och förde i forntiden med högre vattenstånd nästan ända in till kyrkbygden i Lofta, som utgör en östlig del av Tjusts forntida centrum.⁹⁴ Där noterar vi först byn *Tingstad* 'tingsplatsen' med två domarringar. Den gränsar dels till byn *Grånsten* med namn av ett borgberg på ägorna och dels till de tre byarna *Norr sjö*, *Södersjö* och *Vivelsjö*, vilka av de fornsvenska namnformerna att döma företräder en forntida storby, som har uppdelats i **Norðr-Husar*, **Suðr-Husar* och **Vivils-Husar*.⁹⁵ De två första sekundärnamnen anger givetvis bara en nordlig och en sydlig del av moderbyn. Det tredje är språkligt och kulturhistoriskt av större intresse. Förleden innehåller nämligen ännu en hednisk prästterm, ett runsvenskt **vīvill*, vars förekomst i den fornisländska diktningen påvisades av en tysk forskare för ett tiotal år sedan.⁹⁶ Ordet förekommer emellertid även i en rad svenska ortnamn och namnet *Vivelsjö* tycks i själva verket vara helt identiskt med ett uppländskt *Vivelsta* i Markims socken, som också är en del av ett forntida **Husar*.⁹⁷ Till saken hör att *Vivelsjö* såsom nordligaste part i **Husar* har legat endast ett kort stycke öster om ännu en by med namnet *Harg* i Tjusts forntida centrum.⁹⁸ Liksom *Gursten* erinrar namnet *Vivelsjö* uppenbarligen om en »hednisk prästgård».⁹⁹

På Norrlandet – mellan de båda infartslederna – kan vi så till slut med ortnamnens hjälp lokalisera landet Tjusts forntida centralhamnar, den ena merkantil och den andra militär, och den terminologi som här avspeglar sig har också typisk sveakaraktär. Ungefär mitt på halvöns östra sida intränger en säckliknande vik med

4. Centralortindicerande ortnamnsmiljöer i det forntida landet Tjuströms härad. Mellan de båda nordligare grupperingarna har säkerligen ett funktionellt samband rått och de företräder sålunda inte någon administrativ uppdelning motsvarande den nyare tidens härad. Den sydliga kretsen på halvön Norrland rymmer två centralhamnar, den ena i väster merkantil, den andra i öster merkantil. De är skilda åt av en smal och låg landtunga, som ännu kallas *Draget* 'båtdraget'. I alla tre områdena finns fornborgar, som i de nordliga företrädes av gårdnamn, innehållande den ålderdomliga borgtermen *sten*, i det sydliga av namnet *Fruberget*, möjligen '(gudinnan) Fröjas berg' eller kanske snarare 'det frodiga berget'. Detalj av det äldsta generalstabsbladet 37 Västervik (uppmätt 1878, tryckt 1883).

namnet *Kuggviken*, vilket måste ange ett hamnläge för *kuggar* (*koggar*), mera lastdryga handelsskepp än de vanliga nordiska och åtminstone i vissa namnsammanhang sannolikt vittnande om frisisk fjärrhandel i Östersjön under vikingatiden och möjligen ännu något tidigare. Man kan här hänvisa till viknamnet *Kugghamn* vid det vikingatida *Birka* på Björköen i Mälaren; denna livligt frekventerade handelsort har upphört att existera redan före år 1000. Men den vid *Kuggviken* belägna gården *Hälgsjö*¹⁰⁰ bevarar otvivelaktigt därjämte en annan gammal benämning på samma hamn: 'den heliga sjön'. Detta senare namn, som har motsvarigheter och närstående paralleller på andra håll i Norden, ger en intressant bekräftelse på ett för oss väsentligt förhållande, som även eljest är väl bekant: en forntida handelsplats var »helig», dvs. fredad eller fridlyst, där rådde en särskild helgd och »köpfred» (fisl. *kaupfriðr*).¹⁰¹

På halvöns motsatta sida ligger vid en avrundad bukt med låga stränder gården *Segersgårde* och därutanför ön *Vistingsö*. Gårdnamnet skall närmast jämföras med det på Gotland tre gånger uppträdande *Snäckgårde(t)*, som enligt vad en nyligen framlagd utredning övertygande klargjort har betecknat platser vid kusten, där olika ledungsdistrikt har haft sina krigsskepp eller *snäckor* stationerade;¹⁰² ordet *gårde* har tydligen på sveaområdet och Gotland kunnat nyttjas i betydelsen 'landningsplats, (mindre) hamnanläggning'. *Segersgårde* är sålunda 'Sighar's (eller Sigger's) hamn' och personnamnet kan förmodas ha tillhört någon mera bemärkt skeppshövding.¹⁰³ En sådan har uppenbarligen liksom i Svethiudh kunnat benämnas *vise* (egentligen 'den som visar leden') och detta ger oss en möjlighet att tillfredsställande tolka det egenartade önamnet *Vistingsö*: i enlighet med för ledungen gällande bestämmelser, den s.k. *rodarätten*, har *visen* tydligen här hållit *ting* och utövat domsrätt över sin besättning.¹⁰⁴

En ny hypotes om stadens föregångare

Med den här givna redogörelsen för sådana önamn på fornspråkligt *-arna(r)* och *ærn(i)*, som faller utanför dessa namns sammanhängande utbredningsområde i Mälaren och den uppsvenska skärgården, har jag velat klargöra att även dessa spridda förekomster tillhör de forntida svearnas namnskick. De uppträder ingalunda slumpartat. Tvärtom finner vi dem överlag på utpräglat strategiska punkter i kustlinjen och de hör uppenbart överallt samman med viktiga förgreningar från huvudleden, förgreningar som stundom genom olika portar och passager har fört vidare djupt in i landet. Dessa

önamn belyser på så sätt åskådligt det forntida sveaväldets expansion efter kusten mot norr och söder och de understryker markant havets och vattenvägarnas betydelsefulla roll i ett säkerligen inte enbart fredligt kolonisationsförlopp, som i övrigt är nästan fullständigt höljt i dunkel, även om dess resultat fortfarande ställs inför våra ögon i skilda landsdelars ortnamnskick såsom ett historiskt faktum.

Med namnet *Kalmarna* får den remarkabla önamnsräckan av allt att döma sin avslutning i söder.¹⁰⁵ Detta namn bör då kunna förstås på samma sätt som de övriga, dess historiska bakgrund bör vara densamma eller likartad. Redan namnet *Kalmarna* kan sålunda visa sig vara av avgörande betydelse för vår uppfattning om stadens ursprung och förhistoria.

Här anmäler sig emellertid strax en komplikation, som utredningen i fortsättningen måste allvarligt beakta eller rentav ta som ny utgångspunkt. *Kalmarna* (av äldre **Kalmarnar*, *-ir*) måste ovillkorligen bedömas som ett *ursprungligt önamn*. Men det medeltida stads-samhället var beläget på fast land, på ett till ytvidden ganska begränsat område mitt emot *Slottsholmen*, och här har inte varit någon ö, i varje fall inte i det tidsskede som är aktuellt i förevarande sammanhang. Av namnvetenskapliga och topografiska skäl kan därför namnet *Kalmarna* inte från begynnelsen ha hört hemma på den plats, där den medeltida staden anlades. Det måste en gång ha tillhört en verklig ö och för den fortsatta utredningen blir det en primär uppgift att leta rätt på denna ö. Detta problem har tidigare forskning inte diskuterat eller ens formulerat. Ändå har man vid mer än ett tillfälle framfört tanken att det någonstans funnits ett äldre *Kalmar*, som av någon anledning flyttats till platsen för den medeltida staden. Särskilt kända är Sylvanders vidlyftiga spekulationer för mer än hundra år sedan om att staden från början skulle ha legat en halv mil längre norrut på halvön *Björkenäs* (fsv. *Birkenæs*) och vara identisk med det forntida *Birka*, som då ännu inte hade blivit säkert lokaliserat. Men Sylvander var inte den förste och han skulle heller inte bli den siste som förde sådana idéer till torgs. Så har skett ännu i sen tid.¹⁰⁶ Inför en mera kritisk granskning har naturligt nog inget av dessa illa underbyggda förslag kunnat bestå provet.

På senare tid har man emellertid tagit upp sökandet efter en föregångare till medeltidssamhället med mera vetenskapliga metoder, dock utan att indraga själva namnet *Kalmar* i diskussionen. Ortnamnen har ändå varit startpunkten härvid och faktiskt spelat en ganska stor roll, även om fornlämningarnas vittnesbörd har fått större tyngd.

Blickarna har nu riktats mot *Hossmo* socken vid Ljungbyåns mynning med centrum cirka 8 km i sydvästlig riktning från det medeltida Kalmar. Man har till denna socken spårat en försvunnen *husaby* och denna har sedan, låt vara hittills utan godtagbar språklig motivering, förbundits med sockennamnets fornsvenska förled *Husa-*. Att socknen i forntiden har hyst en kunglig domän av viss storlek och betydelse har ansetts styrkt av kyrkans och frälsets anmärkningsvärt stora jordinnehav där under medeltiden. Man har vidare framhållit att det förmånliga kommunikationsläget vid mötet mellan ån och den viktiga kustvägen mot den gamla riksgränsen vid Brömsebro i söder är i hög grad typiskt för en förhistorisk centralort. *Hossmo* romanska kyrka, som länge varit föremål för de lärdas intresse, har så efter en ingående konst- och byggnadshistorisk undersökning av Armin Tuulse kunnat lämna viktiga bidrag till debatten. Denna märkliga byggnad, som kan dateras till omkring år 1175, har tydligen först utformats som en typisk kungsgårdskyrka. Kort tid därefter, då den möjligen redan övergått i Linköpingsbiskopens ägo, har den börjat ombyggas för försvarsändamål. Stenkyrkan har emellertid av allt att döma ersatt en äldre träkyrka, till vilken man kan hänföra rester av delvis runristade s.k. Eskilstunakistor från missionstiden på 1000-talet; förekomsten av sådana gravmonument kan anses bekräfta den äldsta kyrkans regala karaktär.¹⁰⁷

Redan tidigare hade Eric Elgqvist påpekat att jämte kyrkbyn *Hossmo* och ett försvunnet *Huseby* även den omedelbart norr därom belägna storbyn *Rinkaby* med sitt namn erinrar om traktens betydelse som forntida centrum med administrativa och militära funktioner; där har **rinkar*, 'krigare i konungs eller hövdingens tjänst', varit stationerade. Elgqvist hade i samband därmed också framhållit att landstinget för Möre under medeltiden sammanträdde i Dörby socken, vars kyrkby är granne till *Rinkaby* i norr.¹⁰⁸

Ett viktigt bidrag till diskussionen om landet Möres forntida centrum gav Erik Hofrén 1961, då han i en artikel redogjorde för resultaten av de dittills företagna gravfältundersökningarna inom området och diskuterade de historiska konsekvenserna av de fynd, som därvid kommit i dagen.¹⁰⁹ Hans redogörelse visar att den s.k. vendeltidens slutskede, 700-talet, i det arkeologiska fyndmaterialet ger sig till känna som en markant brytningstid. En äldre och mindre utbredd bosättning i kalmartrakten har då och än mer under den följande vikingatiden fått väsentliga tillskott utifrån och fornsaks-materialet anger mälaramrådet som kolonistörernas hemland. Den yttersta drivkraften för kolonisationen

har enligt Hofrén varit sökandet efter järn. Anknyttande till Nihléns utredningar rörande förekomsten av sjö- och myrmalmer, fynd av ämnesjärn samt spår av järnutvinning i form av slagghögar inom Ljungbyåns område,¹¹⁰ antar Hofrén också att en viss export av järn har kunnat äga rum redan i forntiden från sydöstra Smålands skogsbygder med ån som transportled och ett hamnläge i anslutning till en kunglig domän nära åmynningen som utskeppningsort. Hans försök att stödja denna hypotes med hjälp av ortnamn är dock inte lyckade: namnen *Smedstorp*, *Smedjebacken* och *Järnlyckorna* i Ljungby socken kan inte gå tillbaka till förhistorisk tid och *Smedby* i Dörby har en annan bakgrund (se härom nedan).

Hofréns huvudargument är emellertid rent arkeologiska och såsom sådana tungt vägande. Han påpekar att kalmartraktens utan jämförelse största ansamling av fornlämningar finns på den parallellt med ån löpande Ljungbyåsen, speciellt strax söder om Harby by och det ställe, där vägen från Kalmar möter åsvägen och passerar ån. De många gravfälten där innehåller praktiskt taget enbart gravar av samma typer som de oräkneliga östmellansvenska gravfälten från yngre järnålder, främst vikingatid. De relativt få vetenskapligt undersökta gravarna har gett fynd som står i god överensstämmelse härmed. Dessa fynd består mest av smycken och vapen – det stora antalet svärd är anmärkningsvärt – och de kan anses vittna om ett visst välstånd. Bland smyckena märkes särskilt flera rikt dekorerade ovala spännbucklor med direkta motsvarigheter från förnämliga kammargravar i Birka. Redan 1834 fann man vidare nära Harby en depå med ett 50-tal stänger av ämnesjärn och på Binga mark nära åmynningen kom 1855 en vikingatida mynt- och silverskatt i dagen.

Gravarnas daterbara fornsaker ger vid handen att den nya bosättningen har tagit sin början redan i yngre vendeltid eller senast på 700-talet. Den har sedan vuxit raskt under vikingatiden, vars senare hälft Hofrén betecknar som »Ljungbytraktens storhetstid».

I ett följande avsnitt diskuterar Hofrén något närmare den antagna centralorten i *Hossmo*. Den har enligt hans mening redan tidigt under medeltiden förlorat sin ursprungliga ställning och dess godsmassa har därefter nästan helt och hållet övergått i kyrkans och frälsets ägo, varom enstaka uppgifter i bevarade medeltida urkunder och redovisningen av ägoförhållandena i 1500-talets kamerala akter i sin mån vittnar. Det avgörande beviset för att här verkligen funnits en större kronodomän finns emellertid enligt Hofrén i ortnamnen.

Han hänvisar först och främst till »existensen av husaby vid *Hossmo*». På denna punkt blir dock hans fram-

ställning åtskilligt oklar. Å ena sidan talar han nämligen om ett enstaka hemman med namnet *Huseby*, som kan följas i jordeböckerna tillbaka ända till 1540 och som sedan länge under jordeboksnamnet »*Huseby* eller *Lunden*» är lagt under Kölby i grannsocknen Ljungby. Å andra sidan vill han identifiera »själva husabyn» med kronohemmanet *Husholm(en)*, som har namn av en holme i ån strax sydväst om Hossmo kyrka. Och när han senare försöker rekonstruera »den forna husabyns historiska topografi» ger han följande beskrivning: »på holmen i ån ligger konungens gård, husabyn, en gård i byn är bostad för bryten eller fogden (»Hossmo en brytiegård», 1393),¹¹¹ i Rinkaby återfinnes de vapenföra männen i husabyns tjänst, traktens helgedom är »lunden» (*Husabylund*) och smederna och järnhandlarna bor i Hagby. Strax utanför husabyns domäner ligger så Möres gemensamma tingsplats, Tingby i Dörby». Hela avsnittet har fått rubriken »Husabyn» men vad Hofrén skriver om är snarast hela Hossmo socken eller »det forna husabygodset i Hossmo». I detta inräknas inte bara jordebokshemmanet *Huseby* eller *Lunden* utan även *Husholm(en)* samt kyrkbyn *Hossmo* (inkl. *Västra* och *Östra Hossmo*, varom se nedan). I likhet med flera tidigare författare anser han sig tydligen utan vidare kunna sätta likhetstecken mellan begreppet *husaby* och bebyggelse, vars namn i gammal tid har förleden *Husa*.¹¹² Självfallet kräver emellertid ett sådant förfarande en vetenskaplig motivering, som i sin tur förutsätter en noggrann prövning av ett stort material från hela landet. Någon sådan prövning har hittills inte kommit till stånd. Jag skall i ett senare sammanhang söka förklara hur problemet kan lösas.

Hofrén går emellertid vidare och framhåller att »husabyn» i Hossmo har haft ett från såväl administrativ som strategisk synpunkt väl valt läge nära utloppet av Möres största vattendrag. I anslutning till tidigare forskning förbinder han husabyarna med det forntida sveaväldets expansion¹¹³ men han uttalar sig inte särskilt klart om när denna kan ha nått Möre. Trots att fornfynden ger god grund för en tidigare datering tycks han – måhända påverkad av norrmannen Asgaut Steinnes luftiga spekulationer om *husabyarnas* kronologi – vara böjd att förlägga den till vikingatiden eller rentav dess senare hälft.

Men Hofrén nöjer sig inte med att utpeka »husabyn» vid Ljungbyåns mynning som kungligt förvaltningscentrum i en av uppsvear rikt utvecklad forntidsbygd. Han ser också i denna centralort *den medeltida staden Kalmars direkta föregångare*. Liksom tidigare utgår han därvid från det arkeologiska materialet. Han påpekar att staden och dess närmaste omgivning i fråga

om fornlämningar och fornfynd kontrasterar skarpt mot det av honom inledningsvis beskrivna området kring Ljungbyån. Fornlämningsbeståndet på de relativt få gravfälten i stadens omkrets utgöres huvudsakligen av helt andra typer än dem som kännetecknar Ljungbyådalens gravfält. Till stor del rör det sig här om resta stenar och domarringar, de senare helt utan motstycken i väster. Fynden går dessutom ända ned i romersk järnålder, medan vikingatiden är endast svagt företrädd.¹¹⁴ De bevarade fornlämningarna tycks sålunda här i huvudsak vara äldre än sveainvasionen i Möre.

Vad själva stadsområdet beträffar understryker Hofrén att fyndsaker eller kulturlager, som skulle kunna styrka en stadigvarande bosättning före äldre medeltid, inte har framkommit. Han betraktar för sin del Kalmar som »en tidigmedeltida stadsgrundning, baserad på inflyttat kontinentalt borgerskap». Den sannolikt av Knut Eriksson vid 1100-talets slut uppförda kastalen, senare utbyggd till borg, attraherade också en yrkesarbetande befolkning och samhällets tillväxt ledde snart till genomgripande förändringar i hela Mörebygdens statliga organisation: »Borgen i Kalmar övertar husabyns i Hossmo funktion som konungens hus och förvaltningscentrum och den forna husabyns egenomar övergår till frälset och kyrkan. Järnhandeln via Ljungbyån dras till Kalmar hamn och köpmän; på 1200-talet betecknas i utländska källor smålandsjärnet som 'kalmarjärn'.»

Centralortsdomänen

Erik Hofréns artikel, som jag ansett mig böra referera tämligen utförligt, är inte djuplodande, snarare har den en skissartad och provisorisk karaktär. Till en del utvecklar den bara tankegångar, som tidigare framförts av Elgqvist och Tuulse, i viss mån även av Nordén och Steinnes. Originell och nytänkande är den däremot i de arkeologiska avsnitten, som är metodiskt intressanta och anvisar en framkomlig väg där forskningen tidigare bara irrat. Den hypotes Hofrén lägger fram här grundar sig självfallet på fornlämningarnas vittnesbörd, så som de tedde sig då artikeln skrevs vid 1960-talets ingång. Från arkeologisk synpunkt tycks den emellertid ha kunnat hävdas sig väl och en utomstående får snarast intrycket att den numera med några smärre modifieringar kan ytterligare motiveras.¹¹⁵

Med hjälp av rent historiskt källmaterial kan antagandet att bebyggelsen i Hossmo går tillbaka på en kunglig centralort med tillhörande godsmassa inte verifieras. De enstaka uppgifter Hofrén i detta syfte anför är helt otillräckliga. Andra fakta och omständigheter, här ovan

redan antydda, kan däremot med fog tillerkännas ett inte ringa bevisvärde. Redan från allmänt topografisk synpunkt ter det sig sålunda helt naturligt – för att inte säga nödvändigt – att söka landet Möres forntida huvudort just där de viktigaste kommunikationslederna till lands och vatten sammanträffar i hela områdets största och centralaste bygd. Tuulses utredningar om Hossmo kyrka har vidare logiskt lett till slutsatsen att ett kungligt residens vid forntidens slut har varit förlagt hit. Och frälsets och kyrkliga institutioners påfallande stora innehav av jord i Hossmo vid medeltidens slut synes också få sin enklaste och med förhållandena i övrigt bäst förenliga förklaring, om det återföres på ett kungligt godsområde. Att större kronodomäner upplöstes mer eller mindre fullständigt, sedan till dem knutna centralortsfunktioner upphört, är ingalunda någon enastående företeelse. Den är snarare helt normal.

En utredning rörande byar och gårdar i Hossmo socken på grundval av allt tillgängligt material är förvisso önskvärd och angelägen. Den måste emellertid överlätas åt den kulturgeografiska sakkunskapen. Här må endast några med tanke på den följande framställningen mera väsentliga upplysningar tillfogas.

Den svårgripbara *husabyn* tycks vara nämnd i ett enda medeltida diplom.¹¹⁶ Dess existens kan emellertid inte ifrågasättas. Linköpings domkyrkas pappersregister från början av 1500-talet upptar bland biskopslandborna i Möre och Hossmo en i »Hosaby».¹¹⁷ Detta hemman kan sedan från 1540 följas i bevarade kamerala akter, där det redovisas än bland biskopslandbor och än som konungens »arv och ege».¹¹⁸ Omkring 1570 låg det öde och när det så får en ny brukare betecknas det liksom senare som halvt biskopshemman. Efter att 1628 ha köpts av Herman Wrangel till frälse återbyttes det till kronan på 1680-talet och anslogs till landshövdingen »på beställning». Denne kom dock att bruka det under det närliggande Kölby, som han också förfogade över, och detta ledde senare till att det avhystes. Någon levande tradition om denna bebyggelse finns inte längre i bygden.

Ödesmålet omkring 1570, som styrkes av uppgiften »hussby öde» i en tiondelängd av år 1570, vållade tydligen en viss förvirring hos jordeboksskrivarna beträffande hemmanets rätta namn. År 1585 kallas brukaren »Henning ij Lunden» och 1615 presenteras en efterträdare till denne som »håkan i hussby hossmo» med det förra ortnamnet överstruket. Wrangels landbo får 1630 i jordeboken heta »hossmo Måns warg» men i tiondelängden står det »Måns Warg i Lunden». Ända in på 1680-talet tycks jordeböckerna sedan föredraga namnet *Hossmo* men 1687 dyker *Huseby* upp på nytt.

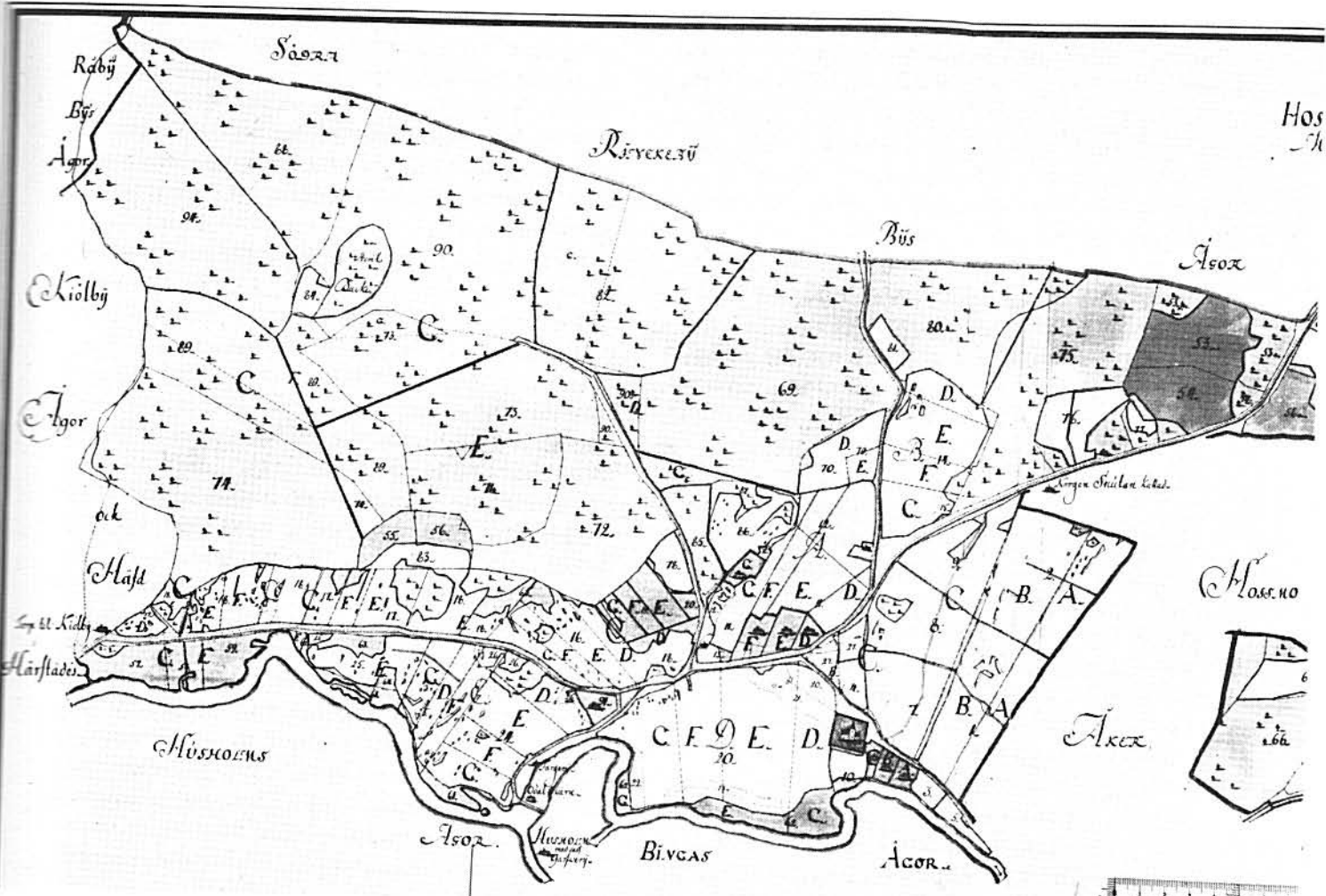
Återgången till detta äldre namn står sannolikt i samband med återförvärvet av hemmanet till kronan. Redan 1689 har så det kamerala dubbelnamnet *Huseby* eller *Lunden* tagits i bruk.

Husholm(en), som inte förekommer i medeltida urkunder, framträder i fogderäkenskaperna från Gustav Vasas tid som ett till Kalmar slott nära anslutet kronohemman, försett med kvarn och fiskeri och tydligen av stor vikt för slottets försörjning med livsmedel och öl. Här var då också fogdens boställe. Omkring 1630 lades *Husholmen* under Kalmar stad. Ännu på 1600-talskartorna är gården belägen på holmen i ån.

Mera problematisk är den splittrade centralbebyggelse, som är förbunden med namnet *Hossmo*, fsv. *Husamo*, vartill jag återvänder i ett senare avsnitt. Redan 1391 omtalas två bydelar, *Västra* och *Östra Hossmo*. Det senare namnet nyttjas regelbundet även i nyare tidens kamerala akter, ända tills hela bydelen på 1600-talet omvandlats till säteri. *Östra Hossmo*, som på 1500-talet bestod av sex hemman, varav endast ett skatte, motsvarar sålunda det nutida *Säteriet* och det särskiljande adjektivet anger läget i förhållande till den övriga centralbebyggelsen. Denna har emellertid i sin tur av ålder varit uppdelad på två skilda grupper. Den ena av dessa, som före skiftena bestod av tre hemman, låg omedelbart öster om kyrkan, där prästgårdens tomt gränsade till kyrkogården. Den kallades enligt lantmäteriakter och andra källor då som nu *Kyrkbyn*. Den andra gruppen utgjordes av fyra i rad liggande hemman ett par hundra meter norr om kyrkan och på andra sidan landsvägen till Kalmar; de blev senare sammanlagda till en stor gård. Jag har inte kunnat utröna om den medeltida benämningen *Västra Hossmo* avsåg båda dessa gårdsgupper eller bara en av dem. Utom i 1391 års diplom har jag funnit den en enda gång, nämligen i 1546 års årliga ränta, som nämner ett kronohemman i »Vestra hosmo».¹¹⁹

Den bebyggelse, som gav socknen dess namn, bör ha legat i kyrkans omedelbara närhet. Redan av detta skäl är det sannolikt att *Kyrkbyn* företräder det äldsta *Hossmo*. Detta stämmer också överens med den tolkning av namnet *Hossmo*, som skall framläggas och utförligt motiveras i det följande. Varken *Östra Hossmo* (= *Säteriet*) eller gårdsgruppen vid landsvägen synes med hänsyn till denna tolkning av sakliga skäl kunna komma i fråga som ursprunglig bärare av namnet *Hossmo*.

Att *Östra Hossmo* är en utbrytning från kyrkbyn eller dess föregångare är uppenbart. Hur gårdsraden vid landsvägen skall uppfattas med hänsyn till sitt ursprung är mera ovisst. Det är ingalunda självklart att den skall

bedömas på samma sätt som *Östra Hossmo*. Flera omständigheter tyder i stället på att den i själva verket motsvarar den egentliga *husabyn*. Denna har i så fall, sedan centralortsfunktionen upphört, indragits i en omorganiserad centralbebyggelse, vari även ingick *Kyrkbyn* och *Östra Hossmo*. I samband därmed byttes namnet *Husaby* ut mot det snarlika *Husamo* (om det senare se nedan). Detta kunde så mycket lättare ske som *Husaby*-namnet inte längre hade någon förankring i verkligheten.

Till förmån för denna hypotes talar bl.a. att ingen av de fyra gårdarna tycks ha gammal skattejord, självfallet också att gårdarnas antal liksom i de typiska *husabyarna* var just fyra. En hette för övrigt *Smedegården*, ett namn som rätt ofta förekommer i administrativa centralbyar. En annan kallades *Möllaregården*, vilket torde innebära att den sannolikt tidigmedeltida kronokvarnen vid *Husholm* ursprungligen hörde hit. Ägosambandet i åker och äng med *Kyrkbyn* har av storskiftesakten att döma varit helt obetydligt. Gårdsgruppen vid landsvägen har också det bästa kommunikationsläget av de tre *Hossmo*-byarna.¹²⁰ Se fig 5.

5. Inägoområdet till »Hossmo By» på Esaias Klints storskifteskarta av år 1767 (G 37—6:2 LMV). Utanför detta område faller bara några urfjällar, bestående av äng och betesmark, delvis synlig t.h. på bilden, samt holmar och fiskevatten i sjön inom Säteriets (den medeltida *Östra Hossmo* bys) rågång, därtill även en hage (= *Herrängen*, se nedan) å *Binga* mark i söder. Säteriets ågor hade redan 1745 samlats och avskilt från den övriga *Hossmo*-bebyggelsens (G 37—6:1 LMV). De båda bebyggelsegrupperna vid landsvägen och kyrkan kallas i storskiftesakten vanligen »*Wästra Byen*» resp. »*Kyrkio Byen*» men i beskrivningen står för den senare någon gång även »*Östra Hossmo* eller *Kyrkio Byen*». Under medeltiden och ännu på 1500-talet var däremot »*Östra Hossmo*» namnet på den stora gårdsgrupp längst i öster, varav senare Säteriet bildats. Den s.k. *Herrängen* (*Härrängh* 1669 G 45—1:3 LMV) inom *Binga* rågång (ek 4G 5f *Hossmo*) var före storskiftet hagemark till hemmanet nr 2 i *Kyrkbyn* (= B på kartan). Den ingår nu i den genom sammanläggning av (de obebyggda) jordregisterenheter *Binga* 8¹, *Hossmo* 2¹ och *Huseby* eller *Lunden* 1¹ bildade fastigheten *Huseby* nr 2; genom denna transaktion försvann jordebokshemmanet *Huseby* eller *Lunden* ur registret (Br/1308 och Br/1354 1942 nr 2 LMV). Namnet *Huseby* på den nya ekonomiska kartan är sålunda ungt och det har ingen betydelse för lokaliseringen av den gamla *husabyn*; ägolotten *Huseby* 2¹ (med gården *Myrhem*) motsvarar dock med hänsyn till läget tämligen väl det försvunna hemmanet *Lunden*, i äldre jordeböcker även kallat *Huseby*, som är identiskt med jordebokshemmanet *Huseby* eller *Lunden*. Se vidare texten (med not 121). Av

de fyra hemmanen vid landsvägen, som torde vara identiska med den egentliga *husabyn*, har *Wästra gården* vid tiden för storskiftet flyttats (1600-talets kartor över staden Kalmars frihetsmil o. likn. placerar dem i en tät rad). Härom säger kartans beskrivning: »Detta Hemman hafwer i förtiden warit bebyggt tätt wäster om tomten F, men sedan eldswåda skiedt hafwa förra åboerne flyttadt åbyggnaden därifrån, dit den nu står, uti en Hemmanet tillhörig liten Hage, hvarföre denne gård ingen Tomt påföres.» På 1800-talet slogs de fyra hemmanen samman till en stor (herr)gård; se exv. kartdetaljen fig. 1 ovan.

Jordebokshemmanet *Huseby* eller *Lunden* kan själfallet inte *direkt* företräda en gammal *husaby*. Att det på ett eller annat sätt hör samman med den tidigmedeltida *husabyn*, vars namn det bevarat åt eftervärlden, är å andra sidan klart. Dess exakta läge är visserligen inte känt i bygden numera och härom har inte heller jordeböckerna något att förtälja. Lantmäteriakterna ger däremot klart besked. På den för storskiftet 1766–67 upprättade geometriska kartan över »Hossmo Bys Ägor» kan man se att byns västra rågång har varit oviss i sin södra del emot Kölby. Medan den andra rågrannen i norr på vanligt sätt anges med orden »Råby Bys Ägor», står det utefter den längre sträckan i söder »Kiölby Ägor och Häfd Härstädes» och de tillagda orden »och Häfd» har – uppenbarligen med avsikt – placerats mitt i en markant utbuktning av kartans gränslinje mot öster. Eftersom jordebokshemmanet »*Huseby* eller *Lunden*» vid tiden för kartans tillkomst sedan länge låg i sambruk med landshövdingebostället *Kölby* (se ovan), har man anledning misstänka att dess ägor en gång har legat just här. De har då ursprungligen varit belägna längst västerut i Hossmo socken och på den förmodade *husabyns* område men sedan de övergått i landshövdingeboställets ägo har dess innehavare med tiden börjat betrakta dem som sin hävdvunna egendom, vilket också inneburit att hemmanets mark räknades till Ljungby socken. Se här åter fig. 5.

Misstanken bekräftas av andra kartor. På Peter Ruuts karta över Kalmar frihetsmil från år 1669 finner man sålunda ett enstaka hemman *Lundh* utsatt sydöst om säteriet *Kölby*. Hemmanet var vid denna tid ännu inte underlagt *Kölby*. På en något yngre geometrisk avmätning av *Kölby* ägor, utförd 1693 av Sam. Frigell, finns inget *Lund* eller *Lunden*, fastän hemmanet då hade anslagits till landshövdingebostället, men hemmanets mark har här redan lagts inom *Kölby* rågång, dock med den reserverande anteckningen »Hossmo possiderar» längst österut. Enligt den detaljerade beskrivningen till lagaskiftesakten för Hossmo by (och Säteriet) från 1841–45 gjordes i samband med detta skifte vissa ägobyten i det här aktuella området – de gäller såväl åker och äng som betesmark – och den ena

parten kallas då regelbundet »*Lunden*». Traditionen om det försvunna hemmanet och dess ägomark var sålunda ännu vid denna tid levande; bebyggelsen har av allt att döma en gång anlagts i anslutning till den norrifrån rinnande bäck, som på den nutida ekonomiska kartans ägolott *Huseby* 2¹ III faller ut i Ljungbyån. Men detta *Huseby* har knappast längre något med den gamla *husabyn* att skaffa.¹²¹

Problemet med variationen i fråga om jordebokshemmanets kamerala benämning, som till slut resulterade i dubbelnamnet *Huseby* eller *Lunden*, kan enklast lösas, om man i likhet med Erik Hofrén antar att hemmanet fått namn av läget vid *husabyns* »lund», dvs. vid den till centralorten anslutna kultplatsen. Det har då kunnat betraktas som ett slags bihang till *husabyn* men det har inte direkt ingått i denna. På liknande sätt uppträder det osammansatta *Lund* eller *Lunden* på många andra håll i samband med centralorter. Särskilt vanligt tycks detta vara i Östergötland och Småland. I det centrala sveaområdet har de till centralorterna knutna kultplatserna vanligen »teofora» och äldre namn av typen *Ullevi*, *Närlunda*. I viss mån jämförbart med fallet *Lund(en)*: *Huseby* i Hossmo är emellertid *Noroslunda* i Norrsunda socken i Uppland, som kommer av **Norhusa-Lund* och betecknar den till **Nor-Husar* (mansionem *norusær* 1275) hörande kultlokalen. Från **Nor-Husar* eller snarare dess moderby **Husar* har också en *husaby*, vår tids *Åshusby*, avskilts.

Om det äldre ortnamnsskicket i södra Kalmar län

Frågan om staden *Kalmars* förhistoria har för min del på ett naturligt sätt aktualiserats och vuxit i betydelse under ett mångårigt och systematiskt studium av ortnamn, som från olika sidor belyser det forntida sveariket och dess utveckling. Den lösning som jag kommit fram till har stora likheter med Hofréns främst på fornlämningsbeståndet och fornfynden grundade förslag. Ortnamnen visar att Hofrén var på rätt väg men de utfyller också den bild han tecknade med en rad åskådliga detaljer av stort intresse. Med deras hjälp kan det forntopografiska begreppet *Kalmar* infogas i ett vidsträckt historiskt sammanhang.

I min redogörelse ovan för hur önamn på *-arna(r)* och *-ærn(i)* har spritt sig utanför sitt centrala utbredningsområde har jag också betonat att det äldre ortnamnsskicket i de innanför kustlinjen belägna landområdena överallt har en mer eller mindre markant sveakaraktär. Mest uppehöll jag mig vid centralorternas mera speciella namnstrukturer men jag framhöll också

att iakttagelsen har en mera allmän giltighet och gav en del exempel därpå.

Granskar man mera ytligt namnskicket i de småländska kustlanden kan man kanske få intrycket att de fornpuppsvenska dragen snabbt ebbat ut mot söder. Detta är dock ingalunda fallet. De skillnader som framträder har i stället helt naturliga förklaringar och är dels kronologiskt betingade, dels också ett uttryck för de växlande förutsättningar som själva naturen erbjöd kolonistörerna.

I Östergötland är den för centralsvenskt namnskick särskilt utmärkande kombinationen av namn på *-stad* (<*-staðir*) och *-säter* mycket framträdande.¹²² Den senare typen har tydligen där funnit gynnsam jordmån. Detsamma gäller de mest i sydöst uppträdande namnen på *-rum*, som är vida talrikare än i malarlandskapen¹²³ men ändå enligt min mening med stor sannolikhet utgår från det senare området.

I Tjust florerar *rum*-namnen och *-stad* har fortfarande många representanter men av *säter*-namn är bara ett fåtal kända. Går vi så vidare mot söder efter smålandskusten finner vi här alltså en hel del namn på *-rum* – deras antal är drygt 60 – och 11 på *-stad*, medan elementet *säter* inte förekommer i något enda bebyggelsenamn. Namnen på *-by* är omkring 50, till en del dock yngre eller »oäkta».

Härav faller på de båda Mörehäraderna i söder ett enda *-stad*, *Bårstad* i Dörby, och ett tiotal *-rum*. Där har faktiskt nu också *säter* kunnat påvisas i skogsnamnet *Sättramo* i Voxtorp.¹²⁴ Den helt dominerande namntypen blir emellertid under sådana förhållanden *-by*. Den största anhopningen av otvivelaktigt äkta namn på *-by* finns i socknarna närmast Kalmar. Den omfattar, sedan det oäkta *Huseby* frånskilts, tretton namn: *Hagby*, *Skälby*, *Törneby* och ett försvunnet *Sandby* i Kalmar gamla landssocken, *Dörby*, *Smedby* och *Tingby* i Dörby, *Rinkaby* i Hossmo samt *Harby*, *Kölby*, *Ljungby*, *Råby* och *Tomteby* i Ljungby. Söder härom uppträder, i socknarna Arby, Hagby och Voxtorp, namnen *Arby*, *Broby*, *Hagby*, *Skälby* och *Vallby*, också de gruppbyggande, och norrut finner vi *Melby* och *Vedby* i Förlösa, *Åby*, även sockennamn, samt *Stojby* i Ryssby. I det centrala Møre har vidare de gamla *inge*-namnen två representanter, *Kylinge* i Kläckeberga och *Glömminge* i Arby. Av hög ålder är givetvis också områdets sex namn på *-lösa*, *Igelösa* i Voxtorp, *Kranklösa* och *Vassmolösa* i Ljungby, *Kraflösa* och *Älverlösa* i Kläckeberga samt sockennamnet *Förlösa*. Utöver *Kläckeberga* tycks kalmarrakten inte ha några verkligt gamla bebyggelsenamn, som går tillbaka på ursprungliga naturbeteckningar. *Binga*, som från början kan ha be-

tecknat en mindre backe, till formen liknande en *binge*,¹²⁵ är snarast en avsöndring från en äldre bebyggelsekärna i Hossmo. Säkert forntida namn är slutligen *Bo* i Dörby och *Berga* norr om den gamla staden.

Ett redan vid denna snabba översikt framträdande, mycket signifikant drag i mörebygdens ortnamnskick, som osökt kan ges en kronologisk tolkning, är *stad*-namnens starkt avtagande frekvens. Flera forskare har med delvis olika motiveringar hävdade att denna namntyp på östmellansvenskt område förlorade sin produktivitet redan före vikingatidens ingång.¹²⁶ Detta skulle kunna innebära att sveakolonisationen i mörebygden har inletts tidigast i yngre vendeltid, ca år 700, vilket i sin tur skulle stämma väl överens med arkeologernas datering av fynden från de om ett kontinuitetsbrott vittnande gravfälten, vilka praktiskt taget genomgående tillhör bebyggelser med namn på *-by* (eller deras avsöndringar). Områdets äkta namn på *-by* pekar i samma riktning. De har en enhetlig och relativt ålderdomlig prägel. Personnamnsförleder, som förekommer på många håll i vikingatida kolonisationsbygder, saknas helt i namnen på *-by* inom södra delen av Kalmar län. Inte minst på grund av sin dominant ställning i bygderna synes dessa namn vittna om en tämligen hastigt genomförd erövring i yngre vendeltid. En sådan datering kunde passa även för namnen på *-inge*, som knappast kan ha tillkommit under vikingatiden.

I det här uppgjorda schemat kan uppenbarligen nästan hela det äldre namnskicket i Møre infogas. Ett par detaljer är av alldeles speciellt intresse. Det plurala *Berga*, som är vanligt i malarlandskapen, särskilt Södermanland, liksom även i Närke och Östergötland – det senare landskapet har mer än femton, Södermanland närmare fyrtio fall –, har utanför detta kärnområde en spridning som klart ansluter till svearnas expansionslinjer. Men efter östersjökusten söder om Östergötland finns namnet bara på två ställen, dels i Högsby sockens täta järnåldersbygd, sedan forntiden centrum i Handbörds härad, vars ortnamn även i övrigt har en mycket markant sveaprägel, och dels alldeles utanför Kalmar stad. En yttersta utpost mot söder är också det ännu levande ägonamnet *Senöken*, som i vår tid betecknar hagmark 300–400 meter söder om Kläckeberga gård. Ordet *öken* är en gammal beteckning på 'storskog' – sin nutida riksspråkliga innebörd har det fått genom bibelöversättningarna – och som ortnamnselement uppträder det dels i Södermanland,¹²⁷ som klart framstår som spridningscentrum, och dels längs svearnas expansionsvägar, framför allt mot sydväst. Söderut finner vi bara tre fall, ett i *Östra Husby* på Vikbolandet, en forntida

centralbygd, där bl.a. även ett *Tuna* förekommer, därnäst i Emådalen, nämligen i by- och sockennamnet *Ökna* i Östra härad i Småland, vartill kommer ett appellativiskt belägg från Högsby, samt till sist – med namnet *Senöken* – även i centrum av landet Möre. Det etymologiskt dunkla **duðr*- i namnet *Dörby*, som förekommer även på Öland liksom i sockennamnet *Döderhult* i Stranda härad, tycks också indicera språklig kontakt med östra Uppland och Södermanland, där det har kunnat påvisas i en hel rad ortnamn.¹²⁸

Rester av ett äldre ortnamnsskick i mörebygden, som överlagrats av det genom sveainvasionen införda, kan föreligga i de fem namnen på *-lösa*. Detta element betyder egentligen 'ljusning (i skog), glänta'¹²⁹ och det ligger nära till hands att förbinda dessa namn med utglesning av lövskog i samband med uppkomsten av en äldre fast bosättning. Men säker är denna slutsats inte, namnen på *-lösa* är visserligen vanligare i Sydsverige men de saknas ingalunda i mälardalskapen. Att mörebygden har fått så många namn på *-lösa* kan helt enkelt bero på att här funnits mycket lövskog vid svearnas ankomst. Några ortnamn, som med visshet går tillbaka till den tidigare bosättningen, kan knappast framdragas; ursprungliga naturnamn – och här är egentligen bara namnet *Klückeberga* aktuellt – duger i regel inte som bevismedel härvidlag.

Sveakolonisationen i Möre har sannolikt varit ett centralstyrt och statligt företag. De rent uppsvenska dragen i namnskicket – och ännu mera bestämt det stora inslaget av administrativa namn, som behandlas i det följande – styrker på ett avgörande sätt att så varit fallet. Men man har nog anledning räkna med att en viss och kanske inte obetydlig del av kolonistörerna har kommit från närmare håll och först och främst från Öland.¹³⁰

På Öland har nämligen svearna utan tvivel etablerat sig avsevärt tidigare. Detta framgår mycket tydligt av öns äldre bebyggelsenamn, som i huvudsak har en omiskännlig sveakaraktär och uppvisar en betydligt större variation och typrikedom än mörebygdernas. Öland har sålunda mer än ett dussin *inge*-namn av ålderdomlig typ, vilka snarast har en nordlig proveniens, vidare ca 20 äkta *stad*-namn, som kan kombineras med minst 11 *säter*-namn, de flesta ägobetecknande.¹³¹ Här till kommer framför allt de många namnen på *-by*, av vilka inemot 60 tillhör det äldre skikt, som till stor del har tillkommit samtidigt och parallellt med *sta(d)*-namnen.¹³² Antalet namn på *-rum* är mer än 20. Även kultnamnen är väl företrädda med huvudleder som *-lunda* och *-vi* och förleder, som innehåller bl.a. guda-

namnen *Frö*, *Tor* och *Ull*; på Öland finner vi det sydligaste av våra *Ullevi*, utan tvivel ett mycket gammalt namn som liksom *Frösslunda* och sannolikt även *Torslunda* står i samband med den för svearna kännetecknande statliga fruktbarhetskulten. Man kan också klart urskilja ett par centralorter med olika av ett antal ortnamn betygade funktioner, den ena vid Färjestaden mitt emot Kalmar, den andra mitt i Åkerbo härad.¹³³ Häradnamnet *Åkerbo* med sin markering av *kultåkerns* sociala funktion, så typisk för svearna, är det sydligaste i sitt slag och det samma gäller det i namnmiljön kring just detta häradscentrum ingående *Gillberga*.

Som bekant har Öland liksom även Gotland under folkvandringstiden utsatts för mycket svåra härjningar, varom inte minst de ca 900 husgrunderna på ön ännu bär vittne. Våra arkeologer har, speciellt för Ölands del, talat om »en ren katastrof» och »nära nog total ödeläggelse av bebyggelsen».¹³⁴ Flera fornforskare har också utpekat svearna som Ölands erövrare. Redan före år 500 e.Kr. skulle dessa ha etablerat sig på ön. Ortnamnen har hittills bara i begränsad utsträckning fått komma till tals i denna fråga. Det kan emellertid inte råda minsta tvivel om att de mycket bestämt styrker arkeologernas hypotes om ett genomgripande kontinuitetsbrott i öländsk bebyggelse, som måste förläggas långt tillbaka i forntiden. Skedet omkring år 500 synes kunna passa bra. Om ödeläggelsens orsaker kan ortnamnen visserligen inget säga. De ger däremot besked om vilket folk som ledde den nya bosättningen på Öland. Det måste ha varit svear.

Inom dialektforskningen har det länge stått klart att Öland sedan långt tillbaka måste ha varit utsatt för starka påverkningar norrifrån och ytterst från uppsvenskt område samt att detsamma gäller hela den sydligare östersjökusten. Diskussionen härom har sammanfattats av Sigurd Fries, som också lämnat flera nya bidrag till frågans belysning.¹³⁵ Främst fäster man sig vid hans redogörelse för ordet *träsk* '(grund) insjö' och dess spridning längs kusten mot söder. Att detta typiskt uppsvenska terrängord förekommer även på Gotland och att det med medeltida svenska kolonistörer förts över till Finland liksom även till Västerbotten och Norrbotten är väl känt. Fries visade nu att ordet kan beläggas – som appellativ och ortnamnelement – även söderut längs götalandskusten till och med Möre samt på Öland. Här har det uppenbarligen inplanterats redan i forntiden av uppsvenska kolonistörer. Det är alltså en direkt parallell till det mera uppmärksammade uppsvenska *mar* 'grund havsvik' m.m., som har en likartad spridningsbild, i söder dock inbegripande även Blekinge.¹³⁶

Om direkt språklig kontakt mellan Uppsverige och kustlandet i söder vittnar enligt Fries bl.a. ortnamnet *Hammarby*, vars omkring trettio mellansvenska representanter är påfallande östligt orienterade. Söderut i götalandsskapen finns detta namn bara på tre ställen i södra delen av Kalmar län, i den av sveakolonisation starkt präglade Högsby socken vid Emån, på södra Öland samt i östra Blekinge. Här kan tilläggas att elementet *hammar*, som redan tidigare hade ägnats en särskild utredning,¹³⁷ uppträder även som slutled i sammansatta ortnamn inom samma område; jfr exempelvis *Dampehammar*, prästgård i Ryssby, och *Dunhammaren*, naturnamn i Högsby. Väsentligt är att det här avser inte branta bergväggar eller klippor som i Västnorden utan liksom i hela Östmellansverige (skogbevuxna) höjdsutsprång och backar, vari moränen dominerar och fast berg i regel helt saknas. Denna sekundära innebörd har utan tvivel uppstått på uppsvenskt område.

Då Fries summerar resultaten av sin undersökning tar han från kronologisk synpunkt stor hänsyn även till *böte*-namnen. Han framhåller att det måste anses »fullt rimligt» att »sveaområdets kraftiga expansion under vendeltid har kunnat avsätta spår i Kalmar läns, framför allt Ölands, ortnamnskick». Men han tillägger att de av honom presenterade uppsvenska språkdragen i sydöstra Götaland inte nödvändigtvis innebär »att dessa områden har erövrats av svearna eller blivit utsatta för en invasion med åtföljande uppsvensk bosättning». Språklig påverkan har kunnat ske även på fredlig väg.¹³⁸

Den reservation Fries här inför är förklarlig med tanke på att han trots allt har ett ganska begränsat material att stödja sig på. I ortnamnsforskningens barn-dom drog man ju gärna vittgående slutsatser rörande forntida invasioner och folkvandringar med den geografiska spridningen av enstaka ortnamnstyper som enda grund, slutsatser som snart visade sig vara förhastade. Åtminstone *böte*-namnen måste dock ha en politisk innebörd, vilket Fries uppenbarligen också insett. Och när bedömningen som i de här ovan kortfattat refererade utredningarna grundar sig på *kombinationer av namn och namntyper*, i princip på hela namnstrukturer eller namnskick, betraktade ur kronologisk synvinkel, når resultaten en hög grad av säkerhet.

Forntida kustbevakning

Vad det föga omväxlande namnskicket i Möre beträffar har redan många detaljer påpekats, vilka tillsammans tagna måste anses avge ett mycket starkt vittnesbörd om uppsvenskt språkinflytande, som knappast kan förklaras på annat sätt än genom antagandet av sveakolo-

nisation. Men det finns också ortnamn som mera direkt upplyser om att forntidens Möre tidigt kommit att inlemmas i ett expansivt sveavälde. En del av dessa »statliga» namn – långtifrån alla – har figurerat redan i den föregående framställningen. Innan jag tar upp dem till slutlig behandling här, skall jag emellertid något mera utförligt presentera ännu en namngrupp av så att säga institutionell karaktär, som berör Möre och Kalmar och som i detta sammanhang har ett viktigt budskap. Jag syftar på *böte*-namnen, som jag tidigare nämnt bara mera i förbigående.

Det är främst Ivar Modéers förtjänst att innebörden av elementet *böte* i en mängd namn på höga uddar, berg och öar längs våra kuster har blivit helt klarlagd. Detta skedde i ett 1937 publicerat arbete, som senare följdes av ett par tillägg.¹³⁹ Modéer visade här att *böte* är identiskt med ett i dalmål ännu levande ord, nyttjat om mindre lass av timmer, ved eller hö, som forslas fram till en depå; termen *böte* är sålunda nära nog liktydig med ordet *kas(e)* i termen *vårdkas(e)*. Men *böte* n. ingår också i sammansättningen *botisvarper* (*bota-*), som förekommer i Upplands- och Södermannalagarnas stadganden om vakthållning som ett led i landets försvar (fsv. *varphald*) och redan där kan betydelsen 'vårdkase' utläsas. Den styrkes dessutom på ett avgörande sätt av det stora namnmaterial, innehållande *böte*, som Modéer hade insamlat och kartlagt, sammanlagt inemot 150 namn som *Bötön*, *Bötberget*, *Bötesnäset*, *Högböte* och *Bankeböte*, vartill kom ett antal namn innehållande sammansättningen *värdböte* (jämte dialektala biformer) från Kalmarsund och Öland.¹⁴⁰

Med utgångspunkt i den uppländska skärgården bildar *böte*-namnen ännu delvis sammanhängande kedjor, som måste motsvara forntida bevaknings- och signallinjer längs kusterna. Österut har sådana linjer sträckt sig genom den åländska övärlden och vidare längs Finska vikens norra sida ända till Karelen och dels norrut i Bottenviken upp till Österbotten. Dessa östliga linjer har inte kunnat byggas ut till fullo förrän i samband med de medeltida kolonisationsföretagen i Finland. Betydligt äldre måste den sydliga sträckningen vara, trots att den ända till och med Tjust överlagrar en ännu tidigare kedja av *vård*-namn.¹⁴¹ Den når nämligen ända fram till gränsen mellan Skåne och Blekinge – det sista *böte*-namnet finns här på Hanö – och eftersom Blekinge enligt den till omkring år 1050 daterade s.k. Danaholmstraktaten då avträdades till Danmark, måste denna linje i sin helhet ha varit etablerad redan under vikingatiden. Dess exakta ålder är svårare att ange men vi har tillgång till en pålitlig historisk källa från slutet av 800-talet, som uppger att Blekinge liksom

även Möre, Öland och Gotland då »hörde till svearna».¹⁴² Det är också historiskt styrkt, att svearna vid ungefär samma tidpunkt och under några decennier av 900-talet satt som herrar i den sydjylländska handelsorten Hedeby och det antas allmänt att de då även behärskade andra delar av Jylland samt de syddanska öarna. Måhända har den sydliga *böte*-kedjan något samband med upprättandet av detta danska lydrike men det finns omständigheter som antyder att den kan vara ännu äldre.

Kalmarsundsområdet framträder vid en kartering av sveaväldets sydliga bevakningslinje som ett mycket viktigt avsnitt. I särskilt hög grad gäller detta Öland, där Sölve Göransson efter en minutiös granskning av det äldre kartbeståndet har kunnat öka antalet *vårdböte*-platser från 13 av Modéer redovisade till ca 40 (ett par dock något osäkra). Ön har faktiskt i hela sin längd haft separata vaktkedjor både på den östra och västra sidan. Från norra Öland har man dessutom av allt att döma under gynnsamma yttre betingelser kunnat upprätthålla signalkontakt med Gotland. Från öns östligaste udde norr om Böda är avståndet till den mer än 50 m höga Stora Karlsö ca 50 km och bara 20 km norr om denna ö ligger invid *Västergarn*, som var en viktig hamnort under vikingatiden, fiskeläget *Valbyte*, vars namn innehåller den forngutniska motsvarigheten till ordet *vårdböte*.¹⁴³

Fastlandets av Modéer rekonstruerade *vårdböte*-kedja i Kalmarsund har en lucka mellan Hagbyudd i söder och Eknehammar i Ålems socken i norr. Denna lucka har nu delvis fyllts genom fyndet på en karta från 1689 av ett *vårdböte* på *Stensöudde*.¹⁴⁴ Härifrån är sikten fri mot Hagbyudd 13 km längre söderut liksom även mot de närmaste *vårdböte*-lokalerna på Öland men platsen kan inte ha valts för att man därifrån skulle vidarebefordra signaler längs kusten mot norr. För medeltidsstaden Kalmar har en vårdkase här inte heller kunnat vara till gagn. Läget blir begripligt och meningsfullt först om signalposten på denna udde sätts i förbindelse med centralorten i *Hossmo* och därtill knutna militära funktioner i den s.k. Västra sjön och Dunöfjärden (varom mera nedan). Äldre uppgifter om en vårdkasgrund på sydspetsen av *Dunö*,¹⁴⁵ som hörde till *Rinkaby* i *Hossmo*, styrker denna tolkning. Se fig. 6.

Centralortens namn

Östkustens långa kedja av *böte*- och *vårdböte*-namn demonstrerar klart Kalmarsundsområdets stora strategiska betydelse i gammal tid.¹⁴⁶ Även om en och annan signalplats kan ha tillkommit senare, måste namnkedjan

som sådan föras tillbaka till vikingatiden och härom råder i själva verket numera full enighet inom forskningen.¹⁴⁷ Men vi har dessutom funnit tecken som tyder på att signalsystemet i centrum av landet Möre har haft en särskild anknytning till vattenområdet väster om Stensö, till den vida och av öar uppfyllda bukt, på vars västra sida den här aktuella centralorten vid Ljungbyåns mynning var belägen. Vi får därmed också en anvisning om att denna centralorts lokalisering kan ha varit betingad även av maritima krav och behov, sjömilitära och merkantila.

Men när *böte*-institutionen inrättades, fanns säkerligen ännu ingen *husaby* i *Hossmo*; *husabyarna* tillhör ett sent skede i den fornsvenska centralortsterminologien. Såsom framgått av den föregående framställningen har man emellertid ansett att en centralortsfunktion också skulle kunna komma till uttryck i den fornsvenska förleden *Husa-* i namnet *Hossmo*. Jag har ovan framhållit att denna åsikt hittills saknat både språklig och saklig motivering. I det följande skall jag i korthet presentera resultatet av mina utredningar om denna fråga och i samband därmed även diskutera tolkningen av namnet *Hossmo*.

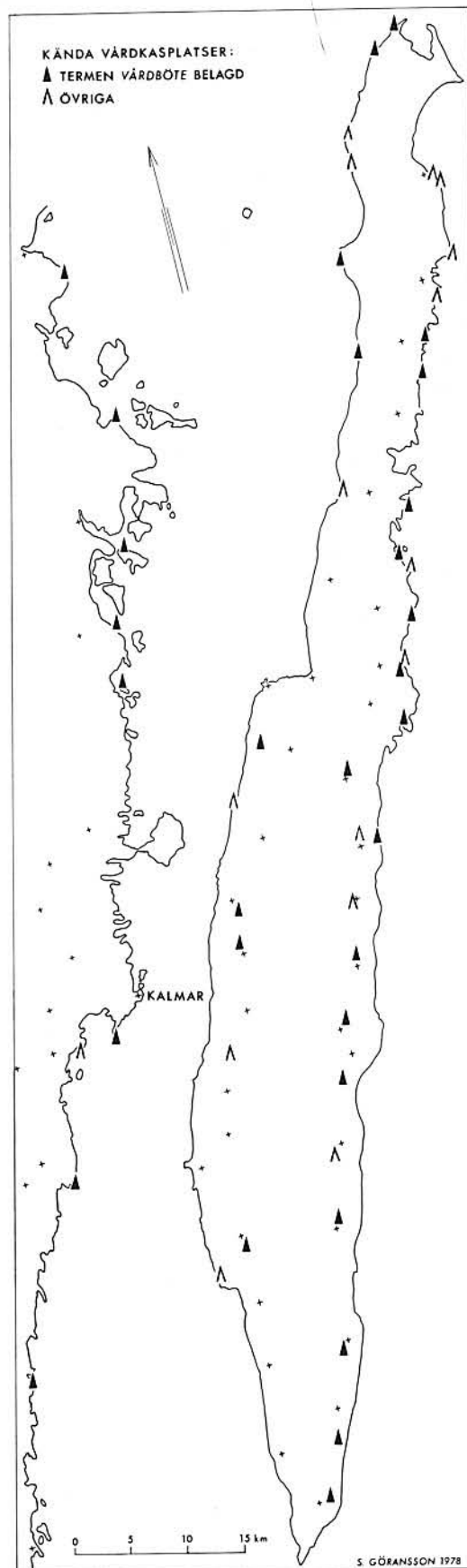
För mer än femtio år sedan behandlade Hjalmar Lindroth detta namn i en populärt hållen översikt över härads- och sockennamn i södra delen av Kalmar län.¹⁴⁸ De där framlagda tolkningarna hade naturligt nog i många fall en preliminär karaktär och flera av dem har sedermera korrigerats eller ersatts med nya och bättre grundade. Att även förklaringen av *Hossmo* är otillfredsställande och ohållbar visar sig snart vid en kritisk prövning.

Utan något som helst stöd i det fornsvenska beläggmaterialet och utan att närmare dryfta frågans vare sig språkliga eller sakliga aspekt antar Lindroth att namnets grundform kan ha varit **Husa-madh*; han anför endast vad han trodde vara »de äldsta formerna: *Husama* 1386, *Husema* 1422».¹⁴⁹ Namnets senare led skulle då ha varit det allmänt götiska och sydsvenska ordet *mad* f. 'sankäng', som ännu är levande i ortens dialekt. Slutledsformen *-mo* uppfattar han som »en lärd uppsnygning» av *-me* i ett inte styrkt **Husme*, uppkommet genom försvagning av formen *Husama*, vari det slutljudande *d*-ljudet (*dh*) fallit bort.

Att det konstruerade **Husamadh* skulle ha kunnat undergå den serie förändringar, som Lindroth här opererar med, är emellertid a priori högst osannolikt. Liksom andra gamla sockennamn bör *Hossmo* tidigt ha fått en relativt fast fixerad skriftform, som motverkade eventuella tendenser till omotiverade förändringar.

Redan därför har man mycket svårt att godtaga den radikala omstöpning av slutleden, som Lindroth föreslår. Associationen med det livskraftiga *mad* skulle dessutom, om ordet verkligen hade ingått i namnet, helt säkert ha stått hindrande i vägen för utvecklingen i dess första fas: **-madh > -ma*. Svenska ortnamn med entalsformen *mad* som senare led har enligt de numera praktiskt taget fullständiga samlingarna i Ortnamnsarkivet i Uppsala inte ett enda fornsvenskt belägg med slutleden skriven *-ma (-maa)*. Trots att dentalen *ð* (skriven *dh, d, th*) på många håll bör ha fallit bort redan i fornsvensk tid, möter man överallt bara skrivningar med slutledsformer som *-madh, -math* och *-mad*.¹⁵⁰ Den bräckliga grunden för Lindroths tolkning av slutleden störtar därmed samman och vidare diskussion blir överflödig.

På sätt och vis kan man kanske förstå hur Lindroth kunde komma fram till sitt djärva tolkningsförslag. Han hade bara ett par fornsvenska belägg att utgå ifrån och dessa stämde illa överens med de yngre former på *-mo*, som han kände till. Även den som har tillgång till en mera fullständig samling fornsvenska belägg på namnet *Hossmo* kan finna formförbistringen svår.¹⁵¹ Vid en metodisk analys med anlitande av jämförelsematerial löser sig dock problemen ganska lätt. De gäller för övrigt bara senare leden. Att förleden är ett äldre fornsvenskt *Husa-*, som efter förkortning av *ū* på grund av s. k. ordlängdsbalans blivit *Hosa-, Hos(s)e-* och *Hoss-*, där *o* står för ett kort *å*-ljud, är uppenbart; samma utveckling förekommer i en lång rad *Husaby*-namn, såsom särskilt Jöran Sahlgren visat.¹⁵² Men efterleden visar en växling mellan *-mo (-moo)* och *-ma* som kan verka förbryllande. Det äldsta belägget, *Hwsamo* 1362, tyder dock på att *-mo* är den ursprungliga formen; det uppträder visserligen i en avskrift men dess ortnamnsformer är i övrigt tillförlitliga. Mera tveklaktigt är det närmast följande av år 1386, anfört av Lindroth; det är nämligen hämtat ur ett lågtyskt diplom och lyder i sitt

6. Karta över värddkasplatser på Öland och fastlandskusten i Kalmar-sund, utarbetad av docent Sölve Göransson. I den mån värddkasar inom området kan styrkas genom ortnamn eller levande tradition kallas de här alltid *värdböte* (*värd-*, *värböke* m.m.). Flertalet belägg härrör dock från lantmäterikartor. Kartans ofyllda staplar anger därvid fall, då lantmätaren nyttjat riksspråkstermer (*värddkase-, -kas-, -kast*). Det råder emellertid inget tvivel om att även dessa värddkasar betecknats med det genuina ordet *värdböte*. Av Ölands båda signalkedjor kan som synes den östra och yttre av allt att döma fullständigt rekonstrueras, vilket kan tyda på att den har varit i bruk senare än den västra. På Öland har signaler på flera ställen kunnat gå fram över ön mellan kedjorna. Från Böda längst i norr har eld- och röksignaler nått Stora Karlsö och Gotland.

textsammanhang: »Dat gut dat dar lycht tho ryngkaaby an husama soken.» De tre skrivformerna i den närmast följande urkunden, utfärdad 1391 i Lund, med kontexten »en gard j westra hasome oc en gard .j. østra hasome oc en gard j dwnø j hasome sokn» måste såsom uppenbart förvanskade helt utdömas. Beläggen härnäst i ett diplom av år 1393, avskrivet på 1470-talet i Kalmar stads tänkebok, förtjänar däremot tilltro, då kopian är mycket omsorgsfullt utförd. Den där framträdande växlingen *-mo/-ma* i slutleden återkommer dessutom gång på gång i yngre fornsvenska urkunder. Först i början av 1500-talet tycks *-mo* på allvar ta överhanden men ännu 1644 nyttjar ålderstyrmannen Johan Månsson i sin berömda »Siö-book» formen *Hossmo*.¹⁵³ Det råder sålunda inget tvivel om att denna form är autentisk och att den länge har kunnat hävda sig i levande tal jämsides med den segrande *Hossmo*.

Hur växlingen *-mo/-ma* skall förstås framgå vid en jämförelse med ett annat sockennamn på *-mo*, det sörmländska *Ösmo* i Sotholms härad på Södertörn. Detta namn, som är mycket bättre belagt i fornsvenskan än *Hossmo*, skrivs äldst in *Parochia Øzmo* i ett kungligt originaldiplom av år 1281 men redan en 1317 utfärdad vidimation av detta har formen *øzmæ*, där *-mæ* är likvärdigt med *-ma*. Om tidig vacklan i uttalet vittnar också skrivningen *De øzmø* ca 1314 i en påvlig taxeringslängd samt en serie därpå följande pålitliga avskriftsformer: in *øtzmæ* 1327, *parrochia øssmo* 1331, *Parochie øzma* 1331 samt *In øzmæ sokn* sannolikt också 1331. I de därpå följande, allt talrikare beläggen dominerar slutleden *-mo* men *-ma* dyker upp i ett originaldiplom av år 1364 (in *parochia .øzma-*) och sporadiskt även senare ända till slutet av 1400-talet.¹⁵⁴ Det är tydligt att även detta namns senare led har kunnat uttalas *-ma* jämte *-mo* och vittnesbörden härom är faktiskt äldre än i fallet *Hossmo*.

Att *Ösmo* är sammansatt med ordet *mo* (fsv. **mōr* m., gen. **mōs*; fisl. *mór* m.) 'mosand' och '(stor)skog på mosand' är helt klart; namnet betyder uppenbarligen den (*Uppsala*) öd (det forntida riksgodset, »kronan») tillhöriga moskogen.¹⁵⁵ Senare ledens formväxling hänger samman med att namnet i egenskap av sockennamn ofta förekom i fast förbindelse med ordet *sokn*: **Øzmos sokn*, varvid genitivändelsen i *-mos* kom att sammanfalla med *s* i *sokn*. Detta ledde till att ortnamnets genitivform missuppfattades: man kunde tro att den var *Øzmo* och härtill bildade man så i analogi med det vanliga böjningsmönstret nom. *kyrkia*, gen. *kyrkio* (jfr *kyrko-gård* osv.) den nya grundformen *Øzma* (*-mæ*).¹⁵⁶ Den riktiga grundformen på *-mo* levde emellertid kvar¹⁵⁷ och trängde med tiden tillbaka sin konkurrent

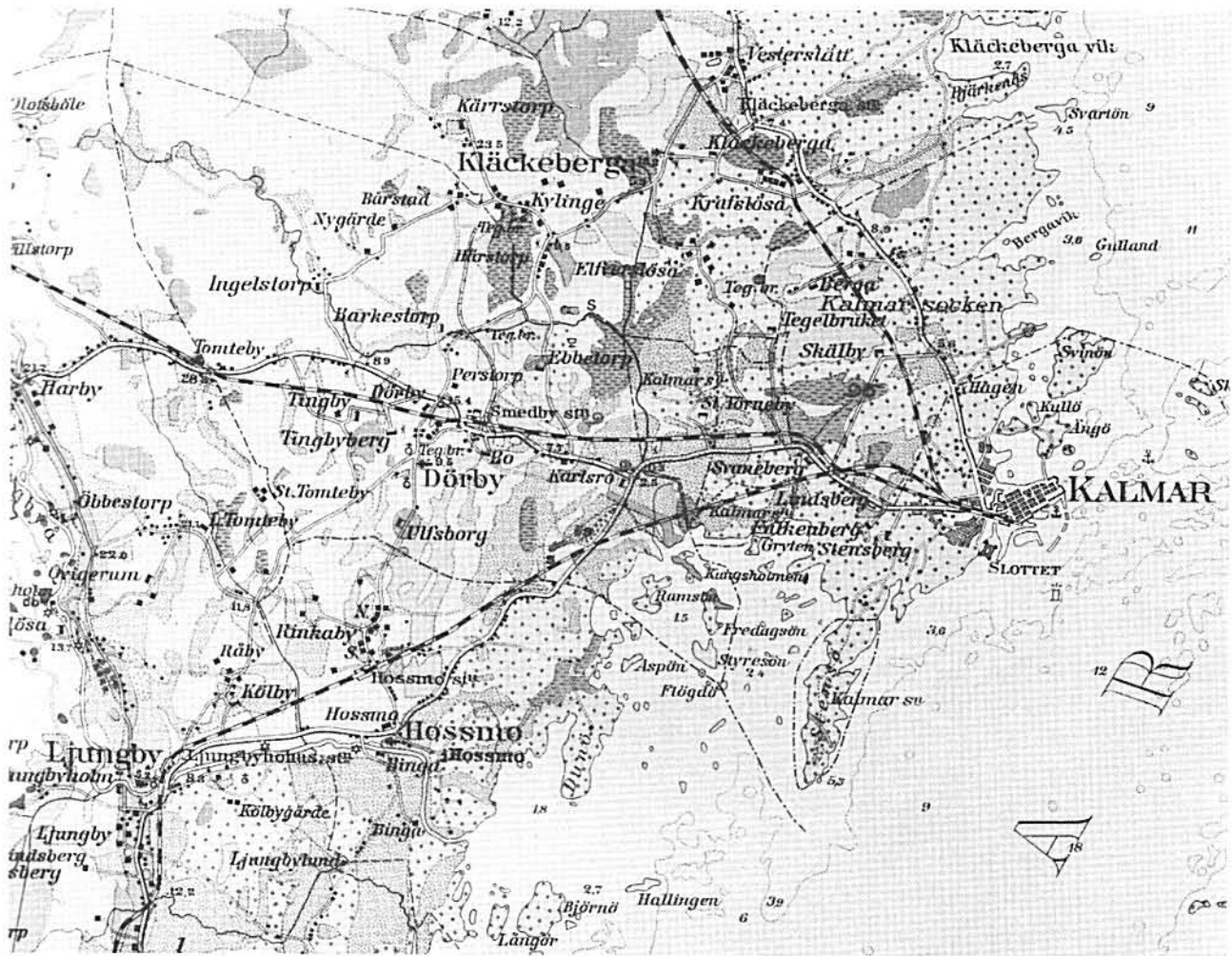
men dessförinnan kunde skrivformer med *-mo* och *-ma* blanda sig med varandra på ett förvirrande sätt.

Med denna klara parallell för ögonen behöver man inte tveka om att formen på *-mo* är den ursprungliga även i sockennamnet *Hossmo*.

Senare leden i fsv. *Husamo* är inte svår att sakligt motivera. Mer eller mindre moartade sandmarker utbreder sig nämligen dels i den triangelformade sektor mellan landsvägen och ån, där *Hossmo* kyrka står, och dels också på de nu mest skogbeväxta markerna söder om ån.¹⁵⁸ Det äldsta *Hossmo* bör ha legat på den av *mo* bestående terrängen vid kyrkan och det företrädes sannolikt av den bebyggelse, »Kyrkbyn», som ännu ligger kvar här omedelbart öster om kyrkan på åns norra sida. På kartor över »Kalmar frihetsmil» från 1660-talet markeras här två hemman, på den äldre med texten »Håssmo kyrkia och by».¹⁵⁹ De fyra hemman, som före skiftena låg ganska tätt tillsammans norr om kyrkan och landsvägen, där marken består av morängrus, kan – som ovan utretts – med fog misstänkas ha sitt ursprung i den tidigmedeltida *husabyn*, vars huvudsakliga ägor säkerligen har varit belägna just här samt längre västerut ända till sockengränsen. Det är möjligen denna bydel, som avses i 1391 års diplom med *Västra Hossmo*; se härom ovan. Hemmanen i bydelen *Östra Hossmo*, som ingår i det nutida *Säteriet*, har liksom de västligaste hemmanen legat på morän eller »svallgrus». *Binga* slutligen söder om ån, som nämnes redan 1377¹⁶⁰ och vid 1500-talets mitt bestod av ett tiotal hemman, är sannolikt en tidig utbrytning från en forntida kärnbebyggelse i närheten av kyrkan. Se fig. 7.

Husholm(en) har självfallet sitt ursprung i den gamla centralorten. Namnet avser från början den rätt stora holme i ån, som bildas av förgreningen *Lillå* strax sydväst om kyrkan. Det har föranlett en del lösa spekulationer om förekomsten av en befästning på platsen.¹⁶¹ Man har då antagit att förleden skulle innehålla ordet *hus* i betydelsen 'befäst (sten)hus, borg' som i *Bohus*, *Glimmingehus* eller *Örbyhus*. Denna innebörd av *hus* är emellertid inlånad och har på svensk botten inte kunnat påvisas före år 1300.¹⁶² Inte heller finns det på holmen några som helst spår efter någon medeltida borganläggning. Sin rätta tolkning får namnet *Husholm(en)* först om det infogas i sitt miljösammanhang och om vederbörlig hänsyn därvid tages till de forntida centralorternas terminologi.

I det föregående har jag redan haft anledning att som hastigast beröra den senare frågan.¹⁶³ Jag framhöll då att *Husaby*-namnen och den därmed sammanhängande

7. Kalmartrakten enligt Sveriges geologiska undersöknings kartblad Ser. Ac nr 6 (tryckt 1901). Skala 1:100 000. Originalen är tryckt i flera färger. Även på svartvit kopia framträder emellertid kontraster mellan olika marktyper mer eller mindre klart. *Hössmo* (herr)gård på landsvägens norra sida (bildad av fyra gårdar, som torde motsvara den tidigmedeltida *husaby*) har sålunda ägor, som består av »Morängrus» (ljus blågrön färgton på orig.). Denna marktyp avlöses söder och öster om landsvägen samt söder om Ljungbyån, bl. a. omkring *Kyrkbyn* (säkerligen det ursprungliga **Husa-mo*) av »Sand», dvs. *sandmo* (på orig. betecknad med täta röda prickar på gul botten). Insprängd häri samt efter kusten, särskilt i norr, utbreder sig »Svallgrus (af hafvet ursköld morän)», så även på flera (f. d.) öar, såsom *Svinö*, *Stensö* (här mycket blockrik) och *Dunö*. Lerig mark är mindre vanlig men »Sötvattenslera (»svämlera»)» uppträder bl. a. i ett tämligen sammanhängande stråk från norra Hössmo socken, huvudsakligen ä. N. och S. Rinkaby, och upp igenom Dörby socken. På kullar av »Rullstensgrus och sand (Isälfsaflagring)» ligger *Ulvborg* och *Ebbetorp* och med *Härsåsen* (söder om *o* i *Karlsro*) träder en ås i dagen, som sedan sträcker sig mot sydöst över *Boö*, *Kungsholmen*, norra delen av *Fredagsön* och södra delen av *Stensö*.

termen *husaby* sannolikt först ca år 1000 eller ännu senare har avlöst de plurala *husa*-namnen som speciell beteckning på administrativ huvudort. Jag antydde också att denna förändring kunde stå i samband med att *husa*-habitationerna omorganiserades till »regelbundet uppbyggda och i det militära ledningssystemet väl inpassade byalag», ett slags »idealbyar». Eftersom ordet *by* åtminstone i de sydligare landsdelar, som först berördes av denna omorganisation, redan under vikingatiden hade antagit innebörden 'byalag',¹⁶⁴ föll det sig naturligt att särbeteckna de nya och till strukturen avvikande byarna genom att till deras namn (i genitivform)

lägga ordet *by*, ungefär som när samma ord med en ännu mera avancerad innebörd fogades till namnen på handelsorterna *Vi* på Gotland och (fda.) **Hæiðar* i Sönderjylland, så att de av oss kända namnformerna *Visby* och *Hedeby* uppstod.¹⁶⁵ Sådana förklarande tillägg är inte ovanliga i ortnamn. De kallas med en vetenskaplig term »epexegetiska».

Om det nu sagda tillämpas på centralortskomplexet i Hössmo, innebär detta först och främst att den under medeltiden i byn **Husamo* inlagda *husaby* en gång såsom regelbundet utformad by har efterträtt en äldre centralort med det plurala namnet **Husa* (nominativ

8. Den centrala järnåldersbygden i Handbořs härad kring Emåns åsgeombrött i Högsby socken. Bebyggelsenamnen, Berga, Gillberga, Frövi, fyra på *-by* av den äldre typen och andra, har en högst påfallande uppsvensk karaktär. Ur namnen Högsby, Högsholm (ej utsatt på kartan) och Högstrum kan en äldre kärnbebyggelse med namnet *Hög rekonstrueras. Från denna har även en *husaby* utbrutits. Jfr de i den medeltida Hälsingelagen uppräknade sex »husabyarna», av vilka tre hette Hög och en kallas »Hög på Nordstigen». I Högsby har uppenbarligen funnits ett »Hög på Syd-stigen»; »Sydstigen» kunde vara ett passande namn på den viktiga förbindelsen från Linköping till Kalmar och vidare söderut. Sjönamnet Sinnern (till fsv. *sinder* 'slagg') vittnar om traktens betydelse för forntida järnutvinning; i omgivningen finns talrika slaggvarp. — Bilden är sammansatt av detaljer av de äldsta generalstabsbladen 21 Lenhovda och 22 Mönsterås (tryckta 1874).

och akkusativ *Husar, genitiv *Husa, dativ *Husum). I samband därmed uppkom den epexegetiska namnformen *Husa-býr,¹⁶⁶ som utsäger att *Husa – eller mera exakt en del därav – hade omorganiserats till »idealby». Men Husa-orterna hade vanligen vidsträckt ägor och efter »idealbyns» anläggning blev här en del över, som huvudsakligen innehöll sandig och moartad (skogs)mark, förmodligen redan bebyggd. Denna del fick helt naturligt heta *Husa-mör 'centralorten *Husa's mo(skog)', nu Hossmo. Lika naturligt är att den största holmen i ån invid bebyggelsen fick namnet *Husa-holmr 'den till *Husa hörande holmen'.

En mera ingående motivering för den här rekonstru-

erade namnbildningsprocessen kan inte ges i detta sammanhang; den skulle kräva att hela det stora materialet av svenska *husa*-namn presenterades och diskuterades utförligt.¹⁶⁷ Den som har någon erfarenhet av ortnamnstolkningens problematik torde dock inse att den nya förklaringen genom att utgå från ett i verkligheten föreliggande namnskick får en inre sannolikhet, som tidigare på ordböcker stödda försök att komma till rätta med ortnamnet *Husaby* saknar. Tolkningen inbegriper självfallet även appellativet *husaby*: sedan namnet *Husaby* hade uppstått på flera ställen, kom det helt naturligt att uppfattas som en speciell beteckning på kungliga centralorter av den nya typen.

Namnet *Huseby* (*Husa-*, *Husby*) har ca 65 företrädare i vårt land. De allra flesta av dem innehåller säkerligen det sekundära appellativet fsv. *husabyr*, som då har trängt ut och ersatt äldre namn på centralorterna.¹⁶⁸ Hur många som bildats så som här gjorts gällande för *Huseby* i Hossmo kan avgöras först efter ingående utredningar men möjligheten finns i ganska många fall.

Som epexegetiska, dvs. förklarande, ombildningar med slutleden *-by*, föranledda av bebyggelsens omstrukturering i mera fast organiserade byalag, står de senare *Husaby*-namnen säkerligen inte ensamma. Av samma art är uppenbarligen många yngre namn på *-by* med genitiviska förleder, singulara och plurala.¹⁶⁹ De tycks knappast alls förekomma i svealandskapen men däremot på flera håll i Götaland. Tämigen väl företrädd är typen i fastlandsdelen av Kalmar län – inte på Öland – och en hel del fall uppträder även längre in i landet samt norr ut in i Östergötland.¹⁷⁰ Sannolika exempel från Möre är *Värnaby* i Halltorp, *Läckeby* i Åby samt *Hultsby*, *Rockneby* och *Ryssby* (**Ryd*→**Ryds by*) i Ryssby.¹⁷¹ I östra Östergötland finner vi två *Harsby* (**Harg*→**Hargs by*) och ett *Skamby* (**Skamma*→**Skammo by*), av vilka det senare alternativt tolkades epexegetiskt av Gösta Franzén redan 1937, dock utan den här framlagda sakliga motiveringen.¹⁷²

Den mest belysande parallellen till utvecklingen i fallet *Hossmo* finner vi sannolikt i *Högsby* socken i Handbörds härad, vars järnåldersbygd som ovan framhållits har en rent svealändsk prägel. Socknens centrum befinner sig just där Emån korsas av den mycket viktiga vägförbindelsen mellan Kalmar och Linköping, som här följer en rullstensås på en lång sträcka ända från kusten i sydöst. Kyrkbyn *Högsby*, på 1300-talet nämnd som tingsplats, gränsar i öster till *Huseby* by och västerut ligger på en holme i Emån avsöndringen *Högsholm*. Den äldsta centrumbebyggelsen har sålunda uppenbarligen hetat **Hög*. Dess holme i ån kallades självfallet **Högs holm*. På urbyns mark organiserades en *husaby*, som under medeltiden tycks ha bestått av åtta hemman, i de äldsta landskapshandlingarna redovisade enbart som krono- («arv och egne»), frälse- och (olika slags) kyrkojord. I motsättning till den sålunda utbrutna *husaby* (= **Husaby Hogh*) fick så den återstående delen av moderbyn heta **Högs by*. *Högsrum* i grannsocknen Fliseryd längre ner vid Emån är sannolikt en ursprunglig utäga till **Hög*. I Fliseryd, vars bebyggelse är yngre än Högsbys, tycks nämligen flera byar i den senare socknen ha haft utängar. Vad själva namnbildningen **Högsrum* beträffar kan namnparet *Böta*: *Bötterum* (*botharum* 1299 osv.) **Böta's »rum»* i grannsocknen Långemåla jämföras.¹⁷³ Se fig. 8.

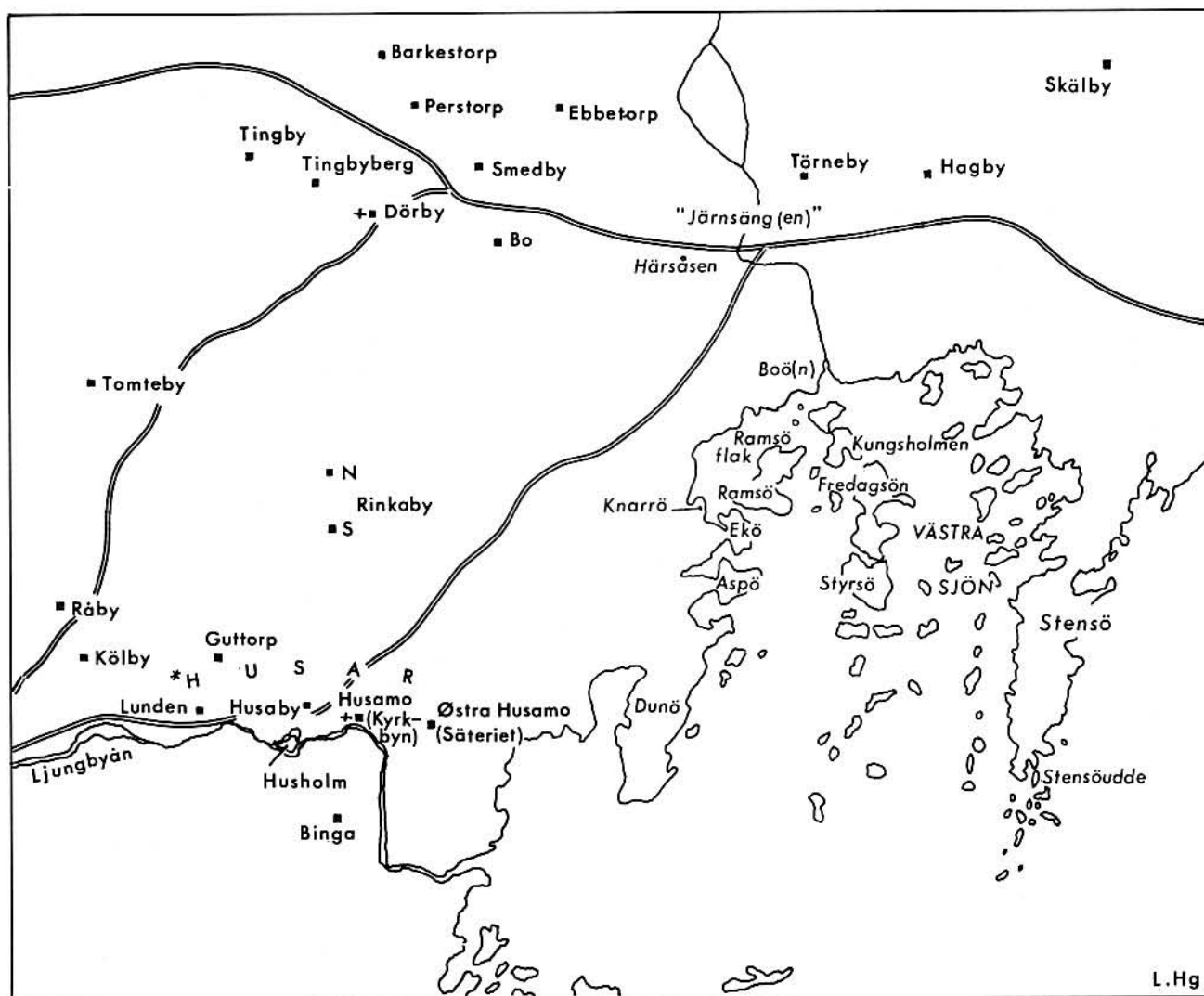
Centralortens namnmiljö

I närheten av de forntida centralorterna finner man, som jag redan tidigare framhållit, nästan alltid bebyggelser och olika slags naturlokaler, vilkas namn erinrar om de sociala funktioner, som en gång har varit knutna till dessa orter. Sådana *namnmiljöer* kan vara mer eller mindre rikt utbildade och deras sammansättning växlar starkt från fall till fall. Vad som råkat komma till uttryck i namnbildningar och vad som därav kunnat bevaras till eftervärlden har självfallet i hög grad berott på tillfälligheter. En kunglig ämbetsman kan på en ort ha bott på en särskild gård, på en annan kan hans ämbetsbostad ha legat i den kungliga centralbyn. I det förra fallet har tydligen relativt ofta ett gårdnamn bildats, som innehåller ämbetsmannens titel, t.ex. *Brottby*, fsv. *Brytiaby*, 'brytens (den kunglige godsförvaltarens) gård' eller *Smedby* '(vapen)smedens gård', i det senare fallet har däremot några häremot svarande informationer bara undantagsvis kommit att ingå i namnskicket.

Den till centralorten **Husa* i Hossmo socken anslutande namnmiljön har en ovanligt rik och varierad sammansättning. Den ger oss upplysningar av oskattbart värde om den forntida samhällsorganisationen. De i enskilda namn ingående språkliga komponenterna har dessutom i flera fall en påtagligt ålderdomlig karaktär och förstärker sålunda intrycket att järnåldersbygden i Möre tidigt inordnats i sveaväldets statliga organisation. Så sent som i yngre vikingatid – den datering som föresvävat Erik Hofrén – kan detta inte ha skett. Snarare får man räkna med yngre vendeltid, vilket ju också skulle stämma väl överens med de hittills vunna arkeologiska resultaten.

En sammanfattande granskning av sveaväldets administrativa *husa*-orter har också gett vid handen att dessa sannolikt på skilda håll kan föras tillbaka i tiden ända till omkring år 700. Sitt yttersta ursprung har de plurala *Husa*-namnen utan tvivel haft på kontinenten men till Norden har de säkerligen kommit genom frisisk förmedling och i samband med intensifierade handelsförbindelser via södra Jylland. Primärt har *Husa*-orterna tydligen fungerat som centraler inom en av staten organiserad och styrd utrikeshandel och deras lokalisering antyder att exporten främst har omfattat skinn och pälsverk men förmodligen även järn. Från merkantila huvudorter har de emellertid som regel – dock inte utan undantag – utvecklats till administrativa centra och en del svenska *Husa*-orter har troligen redan från början företrätt denna sekundära funktion.¹⁷⁴

Det här rekonstruerade **Husa* i Hossmo vid Ljungbyåns mynning kan mycket väl ha anlagts som ett slags

9. Orienteringskarta över i artikeln behandlade ortnamn i Möres forntida centrum. Jfr fig. 1 och 5.

handelsfaktori eller depå för utförseln av produkter från sydöstra Smålands vildmarker. Men andra uppgifter har snart tillkommit. Här om vittnar först och främst namnet på centralbyns närmaste granne i norr, den stora byn *Rinkaby*.¹⁷⁵ Här har säkerligen, såsom både Elgqvist och Hofrén antagit, centralortens speciella skyddsstyrka eller garnison varit förlagd. Ordet **rink-* (fisl. *rekkr*) var en gång den allmänt germanska benämningen på yrkeskrigare av högsta rang i tjänst hos en furste eller hövding. Som medlem i dennes utvalda krigarskara eller **drött* hade han med en högtidlig ed svurit sin herre trohet och åtnjöt i gengäld sin herres ynnest och höga beskydd.¹⁷⁶ Sverige har sammanlagt 18 *Rinkaby* (*Rinke-*, *Rickeby*) och av dessa finns inte mindre än 11 i Uppland, ett vittnesbörd så gott som något om varifrån herreskikten i det forntida Sverige härstammade. Ur *rinkarnas* led har nämligen ganska

säkert en stor del av den urgamla riksaristokratin stigit fram.

Namnet *Rinkaby* uppträder vanligen som i Hossmo i samband med centralorter – även mycket gamla sådana med *tuna*-namn – och det är tydligt att de svenska *rinkarna* främst har tjänat konungen och hans närmaste män. Förleden fsv. *Rinka-* finns också i ett par sammansättningar med slutlederna *-näs* och *-sta*.¹⁷⁷ *Rinkeby* och *Rinkenäs* förekommer i mindre antal även på danskt område, medan Norge och hela Västnorden såvitt känt helt och hållet saknar motsvarande namnbildningar. Detta kan förefalla märkligt, då den fornisländska litteraturen har bevarat vissa traditioner om »*rekkan*» och poesien rätt ofta rör sig med ordet. Men som i många andra liknande fall har man säkerligen här hämtat stoffet från Östnorden.¹⁷⁸

I den äldsta av de fornengelska laghandskrifterna,

konung Æthelberhts lag från omkring år 600, nämnes »*cyninges ambihtsmið*», ordagrant 'konungens ämbetsmed', såsom jämställd med en »*laadrinc*», den senare utan tvivel en hög hovfunktionär, även om hans egentliga uppgift är något dunkel.¹⁷⁹ Att den kunglige vapensmeden, liksom forntidens konstfärdiga smeder över huvud taget, även i Norden kunde inta en hög ställning i samhället är väl känt. Det kan därför knappast förvåna att ortnamnet *Smedby*, som vi i Sverige har på 17 olika ställen, i regel kan ställas samman med administrativa centra av växlande ålder, även sådana med *tuna*-namn. Utan tvivel betecknar dessa *Smedby*-namn ämbetsbostäder, som disponerats av smeder, vilkas främsta uppgift var att förse centralorternas krigare med tjänliga vapen och hålla dessa i gott skick.¹⁸⁰

Hossmo-gruppens *Smedby*¹⁸¹ ligger i grannsocknen Dörby men gränsar där till kyrkbyn, vars ägor i söder direkt ansluter till Rinkabys i Hossmo. Som ovan nämnts uppger medeltida källor att landstinget för Möre har hållits i *Dörby*; i en donationsurkund av år 1393 återopas en dom »aa Dudherboa landztinge». Den ursprungliga tingsplatsen under bar himmel kan uppenbarligen, såsom allmänt antagits, lokaliseras till *Tingby* (med gården *Tingbyberg*), av allt att döma en avsöndring från kyrkbyn Dörby. Tydligt är att vi här befinner oss i hjärtat av det gamla Möre. Uppdelningen av landet i två härader, som torde ha skett ganska sent, har också gjorts så att häradsgränsen sammanfaller med sockengränserna mellan Dörby i norr samt Hossmo och Ljungby i söder.

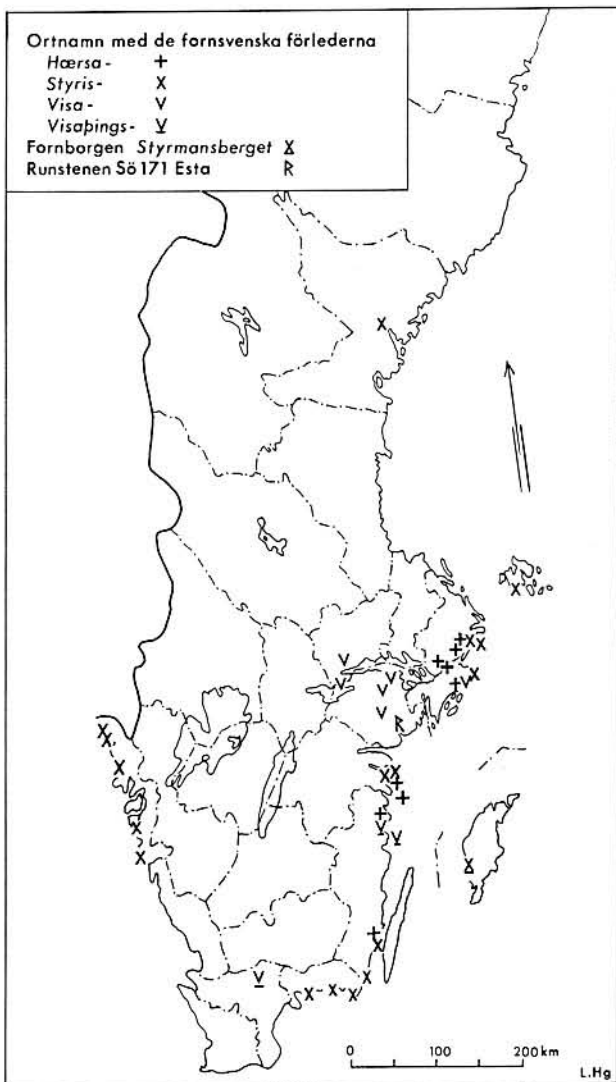
Med *Smedby*, som enligt de äldsta landskapshandlingarna vid medeltidens slut har bestått av två krono- och ett kyrkohemman, har det gamla kronohemmanet *Bo* hört mycket nära samman.¹⁸² Vi tycks här kunna rekonstruera en gammal kronoby, av vars fyra hemman ett med namnet *Bo* har haft en mera självständig ställning och i sen tid brutit sig helt ut ur bygemenskapen. Mönstret är välbekant. Det iakttogs först och kommenterades av Ståhle¹⁸³ men hans exempelsamling kan utökas åtskilligt. Ståhle påpekar bl.a. att *Bo* på uppsvenskt område som namn på enskild bebyggelse och stundom som namn på del av kronoby innehåller fsv. *bo* n. 'gård, egendom', vars innebörd han här preciserar till '(kunglig) förvaltningsgård'; han hänvisar därvid till den passus i Östgöotalagens Dråpabalk, som talar om »*konungxs bryti i upsala bo*» och »*iarls bryti i rofs bo*» och vari ordet *bo* kan anses åsyfta det gamla riksgodset, *Uppsala öd*. Enligt min mening styrkes dessa slutsatser redan av det anmärkningsvärda faktum att ortnamnet *Bo* med de angivna funktionerna alltid är osammansatt. Man behövde inga särskiljande förleder, som angav ägare,

eftersom dessa *Bo* i forntiden företrädde en och samma institution, konungen eller riksgodset, även om dispositionsrätten kunde växla. I det här aktuella fallet tillkommer emellertid en annan omständighet, som måste tillmätas stor vikt för bedömningen av namnet *Bo*.

Medan *Smedby* ägor genom skiftena förlagts mest västerut, når *Bo* med en relativt smal landremsa mellan Dörby ägor i söder och Törnebybäcken i norr och nordöst över den så kallade *Härsåsen* och den därtill anslutande, nu landfasta *Boö(n)* ända ned till stranden och därifrån vidare långt ut i sjön, så att de i rad liggande öarna *Kungsholmen*, *Fredagsön* och *Styrsö* jämte några mindre holmar och skär alla faller inom dess område, liksom även en del av den söder om Styrsö belägna mindre *Flöksö*, där gränserna för socknarna Hossmo (med Rinkaby ägor) och Dörby samt Kalmar landsförsamling möts.¹⁸⁴ Med ett sammanfattande namn kallas numera den öräcka, som på ett så iögonenfallande sätt förlänger *Bo* gårds ägoinnehav långt ut i Västra sjön, *Boholmarna*. Hur har nu, kan man undra, *Bo* gård (i äldre tid *Smedby* med *Bo*) kunnat få denna egendommiga ägofigur? Borde inte snarare den stora grannen i söder, kyrkbyn *Dörby*, ha kunnat göra anspråk på åtminstone någon del av det av öar uppfyllda vattenstråket? Det finns ett godtagbart svar på dessa frågor och det står att finna i de ovan uppräknade naturnamnen.

I det föregående har jag på ett ställe utpekat *Aspöja*-området i Östergötlands skärgård som ett forntida sjö-militärt centrum. Jag hänvisade därvid till ortnamnen och nämnde förutom de många *böte*-lokaler önamnen *Styrsö* och *Häradsskär*, vilkas förleder innehåller genitivformer av två titlar på viktiga ledargestalter i det gamla samhället.¹⁸⁵ Dessa termer **styrir* och **hærsi*, är bevarade i den fornisländska diktningen men deras bärare framträder där närmast som ett slags sagofigurer och det är först genom de svenska ortnamnen som deras existens i det levande livet kan anses bli helt styrkt.

Ordet **styrir*, egentligen 'den som står vid rodret (*styri* n.)', betecknade skeppshövdingen men redan på runstenar från och med 900-talets slut har det ersatts med den yngre sammansättningen fsv. *styrimaper*, väl att skilja från vårt nysvenska *styrman*. Utefter våra kuster och med tydlig anslutning till de gamla skeppslederna finner man en lång rad namn som *Styrsö*, *Styrsöholm*, *Styrsnäs* och *Styrsvik*. Man kan förmoda att de betecknar lokaler, där ledungsskeppens befälhavare i olika distrikt hade sina högkvarter och kanske även utövade den domsrätt, som *rodarätten*, den sjö-militära speciallagen, ålade dem. Innebörden av **hærsi* är mera

10. Karta över svenska ortnamn, vilkas förleder synes innehålla de forntida befälstitlarna **hærsi*, **styrir* och *visi*, den senare även i sammansättningen **visaping*. Till jämförelse med det flera gånger uppträdande fornborgsnamnet *Visberget* (*Viseberg*) har även det kända gotländska fornborgsnamnet *Styrmansberget* inlagts. R-tecknet anger runstenen vid Esta (Sättersta sn, Södermanland), vars inskrift kallar befälhavaren på ett ledungsskepp *skæiðar visi* (1000-talet). Jfr texten ss. 129 och 147 f. (samt not 85).

oklar. Fastän termen ingår i namn som *Härsö* och *Härs-skär*, det senare av kartograferna omtolkat till *Härads-skär*, har en **hærsi* knappast haft något mera direkt samband med skepp och navigering. Förekomsten av fyra uppländska *Härsby* (av fsv. *Hærsaby*), som rimligtvis skall tolkas i analogi med fsv. *Smidhaby* och liknande namn, tyder på att han i princip har varit så att säga landbaserad, vilket också stämmer med den låt vara mycket dimmiga västnordiska traditionen om fornnorska *hersar*. Vissa förhållanden talar, som ovan nämnts, för

att en svensk **hærsi* bl.a. kan ha haft till uppgift att ansvara för vaktjänst och signalering.

När vi nu finner ett namnpar med förlederna *Härs-* och *Styrs-* även i kalmartrakten, i själva centrum av landet Möres hjärtbygd och där just på *Bo* gårds ägor, bör vi härav kunna dra samma slutsats som vi gjort med anledning av motsvarande namns förekomst i den östgötska skärgården. Från språklig synpunkt står inga hinder i vägen härför. Här har då forntida »*hårsan*» och »*styrar*» varit mer eller mindre permanent stationerade och ortnamnen markerar lokaler, som har varit förknippade med deras verksamhet. Vi kan också lägga märke till att *Styrsö* 'skeppshövdingens ö' ligger längst ut i sjön av de öar, som uteslutande tillhör *Bo*, medan »*hårsen*» har fått ge namn åt *Härsåsen*, som ligger långt uppe på torra land.¹⁸⁶

Om man kan tolka namnet *Boö(n)* som 'den till *Bo* gård hörande ön' är mycket tveksamt. I så fall hade man nämligen väntat genitivisk förled för att uttrycka ägandeförhållandet; jfr nedan om *Bosön* på Lidingö. Frånvaron av genitiv-*s* kan emellertid sannolikt förklaras genom det rimliga antagandet att *Bo-* här åsyftar hela den statliga *bo*-institutionen och inte bara dess gård i Dörby. Man kan jämföra *bogård* i mälardalens landskapen och *bosgård* i bl.a. Östergötland som namn på den kungliga ämbetsmannens hemman i kronobyar. Ännu en möjlighet vore att återföra förleden på äldre **Boa-*, genitiv av en hövdingatitel **boe* (formellt identisk med mansnamnet *Bo*), som synes ingå i det på tre ställen i Södermanland och Östergötland uppträdande (ursprungliga) fornborgsnamnet *Bogsten*, men det skulle föra alltför långt att här ingå på ett sådant alternativ. Vilken tolkning man än väljer blir namnet meningsfullt och av intresse i det föreliggande sammanhanget.

Redan i och med tolkningen av namnen *Styrsö* och *Härsåsen* får *Bo* gårds märkliga ägofigur en naturlig förklaring. Till ämbetsgodset *Bo* har uppenbarligen främst sjömilitära funktioner varit knutna och dessa krävde fri tillgång till sjön och dess hamnlägen samt även dispositionsrätt till vissa andra för ledungsorganisationens behov lämpade lokaler. Med viss rätt kan man också förmoda att det kronan tillhöriga *Bo* i Dörby i likhet med många andra anonyma *Bo*-gårdar i Stockholms skärgård och längs vår östkust i regel företräder det i Östgötalagen nämnda *Ropz bo* eller i varje fall den till jarlaämbetet anslagna delen av Uppsala öd.¹⁸⁷ Samma kallas *Upsala bo*, den för konungens behov avsedda huvuddelen av samma godsmassa, har i forntidens Möre sannolikt först och främst företräts av kronobyen **Husa* vid Ljungbyåns mynning och det därtill hörande *Rinkaby*.

Önamnet *Kungsholmen* omedelbart utanför *Boö(n)* strider knappast mot denna hypotetiska interpretation av *Bo*-godsens på östkusten. Holmen kan självfallet helt enkelt ha fått sitt namn av att konungen på ledungsfärd eller under andra resor till sjöss har föredragit att lägga till med sitt skepp i detta skyddade läge, särskilt om uppehållet varit kort, framför att installera sig i **Husadomänens* kungsgård, som då låg mycket sämre till. *Kungshamn* och andra namn med förleden *Kungslängs* lederna i Mälaren och utmed kusterna har sannolikt just denna enkla bakgrund och de uppträder inte sällan vid sannolika ledungshamn och ledungsstationer.

Den mellan *Kungsholmen* och *Styrsö* belägna *Fredagsön* kan förefalla svårare att komma till rätta med. Förleden ser ju ut att innehålla genitivformen av veckodagsnamnet *fredag* och det är väl bekant att veckodagsnamn kan förekomma i namn på smärre öar och holmar.¹⁸⁸ Men det rör sig då eljest om mycket små och låga ölokaler, som på grund av landets höjning överallt måste bedömas som helt unga. Namnen är vidare som regel osammansatta och uppträder stundom i grupper, så att på något håll nästan alla veckans dagar är representerade. I dessa fall har vi att göra med en ung och lekfull namngivning, gärna knuten till herrgårdsmiljöer och väsensskild från den på bister verklighet grundade, som möter oss i *Boholmarnas* öräcka.¹⁸⁹

Liksom *Härsåsen* och övriga »*Boholmarnas*» nämnes *Fredagsön* redan på de äldsta kartorna från 1600-talet och de där förekommande skrivformerna stämmer väl överens med den nutida och med ortsdialektens uttalsform.¹⁹⁰ Namnet är alltså bevisligen inte helt ungt, det har funnits före herrgårdsmamsellernas tid och innan *Robinson Crusoe* och hans *Fredag* gjorde litterär succé. Men det kan då förefalla ganska obegripligt och enklast vore väl att på vanligt namntydarmanér avfärda problemet med en ursäktande formulering som: »Förleden synes vara gen. av veckodagsnamnet *fredag* men namnbildningens sakliga bakgrund är okänd».

Om man ändå vill framhärda och tänka sig att namnet kan vara jämbördigt med *Härsåsen*, *Styrsö* och *Kungsholmen*, kan man självfallet inte längre operera med veckodagsnamnet utan man måste finna en helt annan förklaringsmöjlighet, som är lika väl förenlig med namnets uttal och äldre belägg som detta. Till god metod hör då att först undersöka, om det finns några motsvarande eller likartade namn på andra håll, som skulle kunna ge uppslag till en godtagbar tolkning.

En sådan undersökning har inte blivit resultatlös men av utrymmesskäl kan här bara ett par viktigare detaljer i korthet återges.¹⁹¹ De gäller önamnet *Fredagsholmen*, som finns på två ställen i den bohuslänska skärgården

med nära anknytning till den gamla kustleden, där den passerar utanför den stora ön *Orust*. I ena fallet betecknar namnet en av de öar som i väster stänger av *Ellös-fjorden* på *Orusts* nordvästra sida från utskärgården. Vid inseglingen till *Ellös* passerar man söder om *Fredagsholmen*, som är en kal bergknalle, ca 450–500 m i genomskärning, säkerligen aldrig bebodd. Fiskeläget *Ellös*, som tilltalade ansetts ha fått namn av ett huvudskalleliknande berg, där man har tänt (signal)eldar (fno. **Eld-hauss* av fno. *hauss*, fsv. *hos* m. 'huvudskål'),¹⁹² har utan tvivel ursprungligen varit hamnplats till *Huseby* by, som ligger bara en kilometer söder ut på *Orust* och är *Bohusläns* enda *husaby* och av allt att döma har ett noga utvalt läge. Fiskelägets binamn *Staden* betyder 'båtplatsen' och den djupt inträngande viken väster därom heter *Buseviken*, vilket torde innebära att man där har lagt till med större lastfartyg (fvn., fsv. *buza*, senare *busa* f.).¹⁹³

Av stort intresse är här också namnen på de större öarna norr om *Fredagsholmen*, *Jonsborg* och **Island*. Redan tidigare har man ur det nutida *Islandsberg* – var till hör det för alla västkustseglare välkända landmärket *Islandsbergs huvud* – abstraherat önamnet **Island* och uppfattat detta såsom beroende på uppkallelse efter den stora ön i Nordatlanten och som ett sannolikt vittnesbörd om handelsförbindelser med denna ö. Enligt min mening bör det hittills inte tillfredsställande tolkade *Jonsborg* med sin från saklig synpunkt eljest omotiverade slutled förklaras på samma sätt. Namnet är då en lätt förvrängning av ett äldre **Jomsborg* och ön är sålunda uppkallad efter det vittberömda vikingasätet på Östersjöns sydkust; de av hyperkritiska historieforskare en gång dödförklarade jomsvikingarna har ju numera återuppstått.¹⁹⁴

Den andra *Fredagsholmen* ligger på *Orusts* sydsida och alldeles utanför fiskeläget *Hälleviksstrand*, ursprungligen »strand» i bohuslänsk mening, dvs. båtläge, till den i vikbotten innanför belägna byn *Hällevik*; då municipalsamhället *Hälleviksstrand* bildades, inlades däri också en tidigare avstyckning från *Hällevik* med namnet *Köpmansgården*.¹⁹⁵ Nu är det tydligt att *Hällevik* går tillbaka på fno. *Helgavik*. Att tolka detta på flera andra ställen uppträdande namn som 'Helges vik' har med rätta ansetts mindre sannolikt. Snarare betyder det här 'den heliga viken', även om man hittills inte har tyckt sig kunna sakligt motivera detta alternativ. *Hällevik* ligger emellertid bara fem kilometer söder om *Huseby* och har i en dalgång god väg till denna by. Det ligger därför nära till hands att uppfatta *Hällevik* som en sydlig hamn till *husabyn*. En av de större öar som bildar liksom en skyddande barriär mot havet utanför detta

hamnläge heter för övrigt *Danholmen* 'danernas (danskarnas) holme'; man kan mycket väl tänka sig att sjöfarande danska »gäster» haft sitt särskilda tillhåll här. Men mera avgörande är givetvis att adjektivet *helig* faktiskt uppträder som förled i namnen på en mängd orter, som bevisligen har varit eller på goda grunder kan antas ha varit hamnar i forna tider. På tal om *Helg-sjö* som alternativ benämning på handelshamnen *Kuggviken* på Norrlandet i Tjust har jag också redan tidigare framhållit att »en forntida handelsplats var 'helig', dvs. fredad eller fridlyst, där rådde en särskild helgd och 'köpfred' (fisl. *kaupfriðr*)».¹⁹⁶

Namnet *Fredagsholmen* på två ställen i Orusts västra härad har uppenbarligen samma sakliga bakgrund som *Fredagsön* i Möre. Man är då skyldig att på allvar pröva, om inte förleden *Fredags-* kan vara genitivformen av ett sammansatt ord, vars första led är ett fornspråkligt **frið-* med syftning på den »köpfred», som rådde på forntida handelsorter och även i hamnarna. En sådan sammansättning, som uppfyller alla språkliga krav, är fsv. **fridh-hagh*, fvn. **frið-hag* n., vars senare led, den neutrala *a*-stammen *hag* 'inhägnad', är väl belagd i fornsvenskan liksom även i svenska dialekter. Att **Friðhags-* (**Fridh-hags-*) måste bli *Fredags-* är självklart. Ordet skulle egentligen ha betecknat en inhägnad, inom vilken genom »köpfreden» skyddade handelsförhandlingar kunde äga rum. Man kan här jämföra de fornsvenska ordbildningarna *þing(s)friþer* och (senare belagt) *thingsgardher* 'tingsgård, inhägnad (å) tingsplats'. Som beteckning på ett rättsligt institut kunde ordet rimligtvis i enlighet med dettas utveckling senare också förknippas med sådana icke inhägnade lokaler, som av naturliga skäl lämpade sig för dylika förhandlingar, t.ex. holmar och mindre öar vid hamnplatser.

I grunden liktydig med den ur önamnen rekonstruerade sammansättningen *friðhag* är det i såväl Östgötalagen som Västgötalagen förekommande fsv. *friþærþe*, som utgivaren C. J. Schlyter återger med »fredat gärde, där fäkreatur ej få inläppas». Den skillnad som ligger i den starkt specialiserade innebörden av **friðhag* är mindre väsentlig än den överensstämmelse som framträder i den gemensamma förleden.

Namnen *Härsåsen* och *Styrsö* i Dörby företräder säkerligen enbart *sjömilitära* funktioner, som har varit knutna till det statliga ämbetsgodset *Bo. Fredagsön* vittnar emellertid om att dess hamnlägen har varit öppna även för *merkantil* sjöfart, i och för sig ett helt naturligt förhållande. Slutsatsen får ett särskilt stöd av namnet *Knarrö*, som betecknar en liten ö vid stranden av Ramsö flak, belägen å Rinkaby mark och inemot en kilometer väster om *Fredagsön* och *Styrsö*. Den är

numera upplandad.¹⁹⁷ Förleden innehåller ordet *knarr*, fvn. *knorr* m., som under vikingatiden och även senare var den gängse beteckningen på nordbornas vanligaste handelsskepp och som därför uppträder som förled i en mängd namn på öar, holmar och vikar utmed våra kuster, alldeles särskilt längs östkustens gamla skeppsleder. Nära liggande exempel härpå är *Stora* och *Lilla Knarrö* som äldre namn på *Varvsholmen* resp. *Laboratorieholmen* på Ängöfjärdens östra sida utanför staden Kalmar; som Martin Olsson påpekat avses säkerligen den förra med den 1507 nämnda *Knarra hamn*.¹⁹⁸ Just på de grusiga och sandiga stränderna innanför Ramsö, Ekö och Aspö bör forntidens *knarrar* ha kunnat lossa och lasta utan att störas av vind och våg.

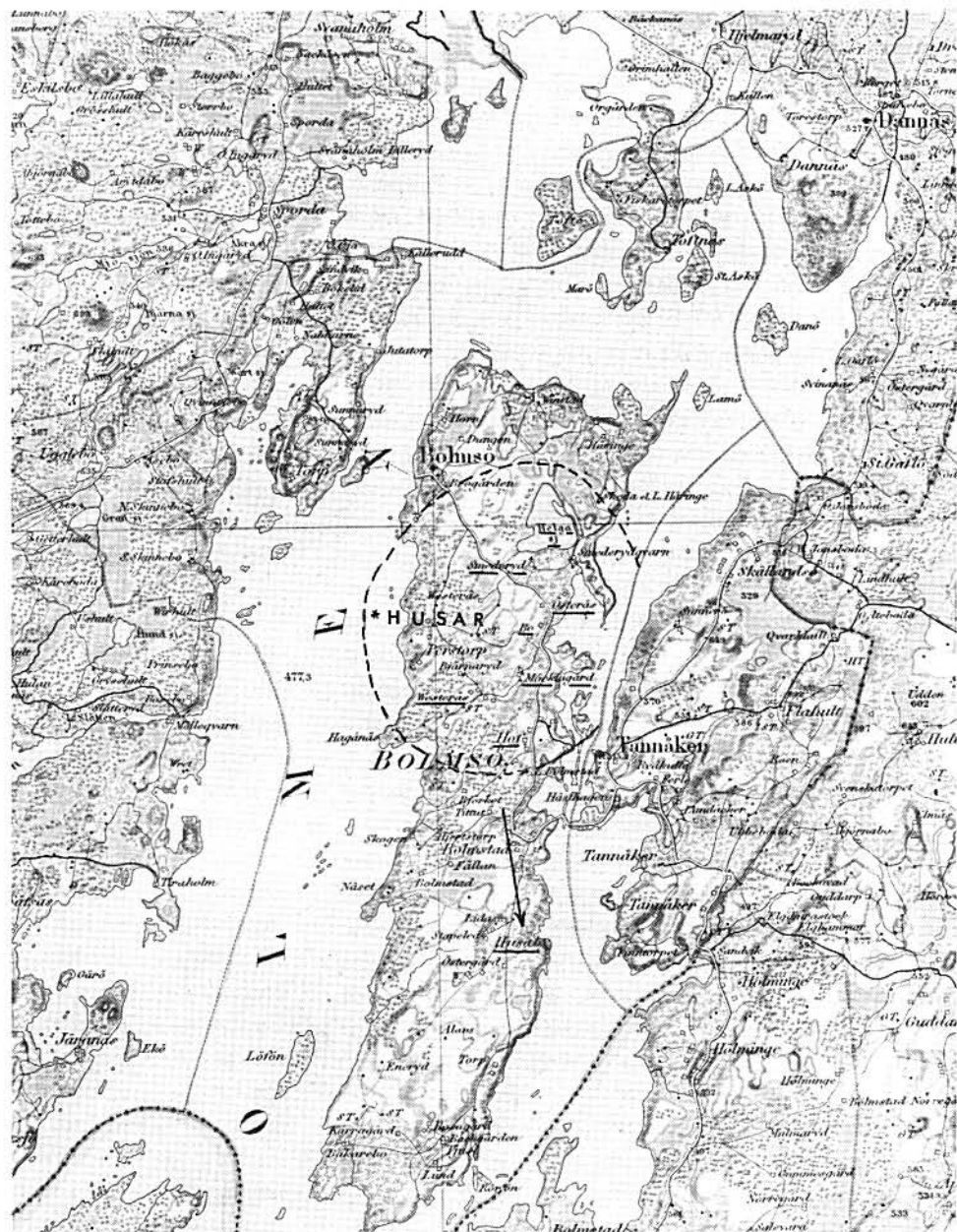
Husa-namnens ursprung

Forntida centralorter, karakteriserade av *tuna-* och *husa-*namn, har av allt att döma som regel omfattat stora och mer eller mindre sammanhängande arealer, många gånger säkerligen avsevärt större än vad de slumpartat traderade namnstrukturerna anger. De har bildat komplex av bebyggelser, som har innehållit såväl enstaka boställsgårdar som samhöriga gårdsgropper, ett slags byar. Detta system har varit naturligt och nödvändigt i ett på agrar hushållning och försörjning baserat samhälle. Ämbetsmän av olika slag med sina tjänare har liksom till orten förlagda krigargropper också varit jordbrukare.

Kärnbebyggelserna med *tuna-* och *husa-*namn, som ursprungligen stått enbart till konungens disposition och förvaltats av dennes »bryte», har också många gånger haft vidsträckta ägor men dessa har tydligen överallt – givetvis i samband med fortskridande uppödling – genom olika delningsprocesser och avsöndringar blivit starkt förminskade. På så sätt har bl.a. en växande administrations behov av boställsjord kunnat tillgodoses.

Redan dessa tidiga förändringar i egendomsförhållandena inom kronogodsden gör att man vid studiet av *tuna-* och *husa-*bebyggelser nästan alltid måste vara beredd att tillgripa rekonstruktioner, som självfallet i en del fall blir osäkra. Men under medeltiden övergick så den behållna kronojorden i mycket stor utsträckning i kyrkans och det nybildade frälsets ägo och dessa förminskningar drabbade särskilt hårt sådana kronogods, som ingick i centralorter, vilka av skilda anledningar hade mist sina gamla sociala funktioner. Detta är uppenbarligen vad som under medeltiden hände det redan dessförinnan uppspaltade **Husa* i Möre.

11. Den ur namnen *Västerås* (Westruse 1170-talet) och *Österås* på Bolmsö (socken i Västbo hd, Småland) rekonstruerade centralorten **Husar* med informativ nammiljö samt dess efterträdare byn *Husaby* ca 5 km längre söderut. Till de namn på kartan som erinrar om offentliga funktioner, knutna till **Husar*, kan läggas *Motanäset* som beteckning på den stora udden utanför Österås. Här har förmodligen det judiciella distriktets ting samlats (fsv. *mot n.* 'möte, församling'; jfr *Motala* samt indelningen av Öland i *Norra* och *Södra Motet*). Detalj av det äldsta generalstabsbladet 19 Ölmestad (uppmätt 1841-42, reviderat 1865, tryckt 1870).

Processen har haft motstycken på många håll. Om det forntida **Husa* i Tjust har här redan talats.¹⁹⁹ Men även ett tredje småländskt **Husa* kan, såsom Otto von Friesen för mer än femtio år sedan insåg, rekonstrueras ur bynamnen *Västerås* och *Österås* på Bolmsön i sjön Bolmen, återgående på **Væstr-Husa* resp. **Østr-Husa*.²⁰⁰ En rest av samma **Husa* är det invid Västerås belägna *Möcklagård* 'Storgården', och dit hörde självfallet även det intilliggande *Bo*. Om hednisk kult vittnar *Hov* i söder, möjligen även *Helgasjön* i norr som namn på en numera utdikad liten insjö. I gruppen ingår slutligen även gården *Smederyd*, från början väl en röjning som tillhört den till centralorten knutne (vapen)smeden.

Cirka 4-5 km söder om detta rekonstruerade **Husa* ligger – också på Bolmsö men isolerad och utan någon som helst upplysande nammiljö – byn *Husaby*, tydligen en medeltida efterträdare till **Husa*.

Slutligen må här också hänvisas till ett namn, som – liksom fallet är i Hossmo – har lämnat spår efter sig bara i den fornsvenska ortnamnsförleden *Husa-*. Som Ståhle detaljerat och övertygande demonstrerat kan en forntida huvudort med ett från sjöstrategisk synpunkt mycket förmånligt läge lokaliseras till inre delen av den mer än 5 km långa vik, som österifrån intränger i Lidingö utanför Stockholm.²⁰¹ Den företrädes av bebyggelser med namnen *Härsby* 'härsens (ämbets)gård' och

Bo. Det kända *Bosö* 'den till *Bo* hörande ön', som ligger på nordsidan av Lidingö, visar att *Bo* har haft ägor på långt avstånd från gården. Men på norra sidan av den långa viken ligger vid lågmark först *Ytringe*, som betyder 'de yttre ängarna', och därefter *Hustega*. Detta senare namn skall säkerligen förstås som 'de till **Husa* hörande tegarna i **Ytterängarna*' och det kan väl anses bevisa att den centralort som *Bo* och *Härsby* tillhörde en gång har kallats **Husa*.²⁰²

De plurala *husa*-namnen, hittills mycket försummade inom svensk och nordisk namnforskning, bjuder på flera invecklade problem, inte minst i fråga om detaljgranskningen av enskilda namn. Frågan om hela namntypens ursprung har dock, såsom redan i det föregående helt kort påpekats, börjat klarna. Att den har sina äldsta företrädare på kontinenten är obestridligt och vissa tecken tyder på att dessa liksom de yngre nordiska motsvarigheterna ursprungligen har haft osammansatt form, som senare vanligen försetts med särskiljande förleder.

En viktig kontaktpunkt med Norden har uppenbarligen det sydjylländska *Husum* i Schleswig, numera stad, varit. Detta *Husum* på nordsjökusten ligger bara ca 35 km från den gamla handelsplatsen *Hedeby* vid den från Östersjön djupt inträngande viken *Slien* och har som närmaste granne på landsidan byn *Svesing* (tyska *Schwesing*), vars namn kommer av **Svēa-Husar* 'svearnas *H*'. I öster omges *Svesing* av fyra i halvkrets liggande byar, vilkas namn innehåller det exklusivt svenska och svealändska ordet *fjäll* 'urfjäll'. Dessa namntolkningar, som har danska språkforskare till upphovsmän,²⁰³ visar att svearna i något forntidsskede har deltagit i koloniseringen av detta område, som efter anglernas och jutarnas överflyttning till England ca 450 och senare torde ha legat ganska öde. Bevisen härför kan i själva verket utökas.

I allmänhet tycks man ta för givet att den svenska bosättningen inom detta sydjylländska område skall ställas i samband med det historiskt styrkta »svenkewældet» i tiden omkring år 900 i *Hedeby*-trakten och en sydlig del av det nuvarande Danmark. Enligt min uppfattning, som inte kan motiveras här men som står i god överensstämmelse med senast framkomna och inte minst från kronologisk synpunkt märkliga resultat från utgrävningar på fornjylländska handelsplatser, särskilt *Hedeby* och *Ribe*,²⁰⁴ är *Husum* en nordfrisisk handelsplats, som har funnits till redan ca år 700, och den där etablerade handelskontakten mellan friser och svear bör förläggas till just detta tidsskede. Med dessa handelsförbindelser har det plurala *Husa(r)* som beteckning på handelsort förts till Norden. I Sverige har

betydelsen senare, som ovan sagts, förskjutits till »centralort» eller »administrativt centrum».

De livliga handelsförbindelserna med kontinenten och England har förutom ortnamnselement – vartill här i förbigående må läggas det snarast frisiska *hov*, som bl.a. uppträder vid *husa*-orter – även överfört annat språkligt gods till Norden och alldeles speciellt, tycks det, till områden i nära beröring med handelsleden utefter den svenska östersjökusten. Jag syftar på de främmande språkdrag, som upptäcktes och utreddes för ett halvsekel sedan av Bengt Hesselman och av honom gavs den expressiva benämningen »Birkasvenska».²⁰⁵ Härpå kan jag inte heller gå närmare in här men jag kan inte underlåta att påpeka att väsentliga rester av detta språkskikt härrör från Öland och södra Möre.²⁰⁶

Stadens tillkomst och den gamla centralortens upplösning

För forntidens nordiska fartyg, som med årnas hjälp kunde ta sig fram även i trånga leder och som, där bryggor eller andra särskilda tilläggsplatser saknades, lätt kunde dragas upp på själva stranden, var säkerligen hamnlägena i de av en mängd öar, holmar och skär uppfyllda vattnen väster om Stensö med sina låga grus- och sandstränder närmast idealiska. Men när sjöfarten i Östersjön under äldre medeltid i växande utsträckning övergick till tyngre, mera djupgående och lastdryga skeppstyper, avsedda att framdrivas enbart med segel, ändrade sig förhållandena i detta avseende radikalt. Den hanseatiska koggen och andra liknande fartyg krävde naturliga hamnar av helt annat slag, hamnar med trygg insegling, väl avskärmad och djup bassäng samt gott ankarfäste. För dessa nyare fartyg erbjöd det gamla hamnområdet i anslutning till centralorten knappast ens en användbar redd. Ute vid kusten hade man däremot norr om Stensö och mellan de senare Slotts- och Kvarnholmarna tillgång till en djup och skyddad strandbassäng, som väl svarade mot kraven. Den kallades betecknande nog i äldre tid »*Kättilen*» 'Kitteln'; ordet *kittel* av äldre *kättil* (fsv. *kætil* m.) uppträder i samband med goda hamnlägen efter vår östkust i ortnamn som *Tvärö Kättlen*, *Kättilö* och *Kittelö*, så att man har anledning misstänka att det i äldre sjömansspråk har kunnat beteckna en instängd hamn med djupt vatten.²⁰⁷ Genom utfyllnader har den en gång rymliga *Kättilen* i Kalmar efterhand fått sin yta starkt förminskad. Den nutida *Slottsfjärden* är dess sista rest.²⁰⁸

Redan under vikingatiden har säkerligen *Kättilen* nyttjats i viss utsträckning, särskilt som natt- och nödhamn, av olika slags skepp som färdades längs kusten.

Den låg ju alldeles invid den stora farleden. Väsentligt ändrade förhållanden inträdde emellertid när fartyg med centralorten i Möre som destination i stället började anlöpa *Kättilen* för att där lossa och lasta. Om inte förr, bör detta ha blivit vanligt i och med att handeln med Lybeck sköt fart. Då måste hamnplatsen ute vid kusten snart ha fått en mera officiell status, vilket bl.a. innebar att där installerades vissa myndigheter och ämbetsmän, som ombesörjde fartygens in- och utklaring, varornas förtullning osv., samt även en militär garnison. I samband därmed har givetvis behovet av en befästningsanläggning gjort sig starkt gällande. En mera exakt datering av den i medeltidsborgen dolda, runda kastalen skulle säkert också tidfästa en avgörande fas i den nya hamnens och handelsortens utveckling. Stadens grundande var sedan bara en tidsfråga.²⁰⁹

Denna utveckling fick emellertid förödande konsekvenser för den gamla centralorten, vars olika, av ett rent agrart samhällssystem präglade funktioner undan för undan blev överförda på den nya, om än i något ändrade former. Därmed kunde kronan också för delvis nya syften och behov mera fritt förfoga över sin behållna godsmassa i centrum av Möre. Kyrkans och frälsets stora jordinnehav i denna trakt vid medeltidens slut är ett vittnesbörd härom, den omreglerade och nu helt försvunna *husabyn* i Hossmo ett annat.

Man kan sålunda säga att den gamla centralorten i Möre flyttade från landet in i staden. Av dess gamla funktioner blev väl egentligen endast den folkliga rättens kvar med tinget i Dörby. Av allt att döma har emellertid även namnet *Kalmarna* följt med i denna flyttning.

Den forntida ön **Kalmarnar*

Jag har redan tidigare bestämt hävdad att **Kalmarnar* såsom *ursprungligt önamn* inte kan lokaliseras till det medeltida stadsområdet eller dess närmaste omgivning. Själva staden låg på torra land och *Slottsholmen* där utanför var nog vid den tidpunkt då namnet gavs – säkerligen senast på 700-talet – knappast mer än ett skär; ännu då kastalen byggdes ca år 1200 var dess största genomskärning enligt Martin Olssons beräkningar bara omkring 125 meter.²¹⁰ Även *Kvarnholmen*, som under medeltiden tillhörde nunneklostret i staden och därför kallades *Systraholm*, har i sen tid – särskilt i samband med att staden flyttades dit på 1600-talet – genom vad Martin Olsson betecknar som »mycket stora utfyllnader» kraftigt förstörats; dessförinnan hade den enligt samme författare »väsentligt mindre utsträckning än nu». Dess naturliga marknivå är tydligen

mångenstädes så låg att man kan förmoda att den vid vikingatidens början motsvarades endast av några ännu icke sammanvuxna småholmar.

De öar, som har fått namn på fsv. *-arna(r)* och *-ærn(i)*, har aldrig varit verkligt små utan tvärtom som regel ganska stora och detta gäller även de ovan särbehandlade namn, som liksom **Kalmarnar* befinner sig utanför namntypens centralsvenska tätområde. I de senare fallen rör det sig uppenbarligen om öar som har väckt uppmärksamhet genom sitt yttre eller om öar som har tilldelats någon väsentlig funktion i samband med kolonisationsföretag längs kusterna. Dessa öar kan inte ha varit helt obetydliga då de namngavs. De har dessutom ett gemensamt kännetecken i läget vid viktigare förgreningar och infarter mot land från den stora kustleden.

I sökandet efter den ö som först bar namnet **Kalmarnar* måste vi givetvis ta hänsyn till dessa erfarenheter. Namnets innebörd kan också leda oss på spåret. Förleden säger oss bestämt att det skall finnas *kalm*, dvs. stenrosen eller stensamlingar på ön i sådan mängd att namngivningen kan motiveras. Efterleden *-arna(r)* i sin tur syftar egentligen på fast grusbotten, åsgrus eller morän, men försiktigtvis bör vi kanske inte ställa alltför stränga krav på att det namngivna objektet skall ha en häremot svarande geologisk karaktär; ett länge nyttjat namnelement kan – allra helst i ny och främmande miljö – ha antagit en betydelse som mer eller mindre avviker från den ursprungliga.²¹¹ Slutligen får vi i vårt sökande inte avlägsna oss alltför långt från den medeltida staden som har övertagit namnet.

Det står helt klart att vi på kort avstånd från staden har en gammal ö, som i alla avseenden anmärkningsvärt väl motsvarar de uppställda kraven. Det är den numera landfasta *Stensö*, det nutida Kalmars fritidsreservat, vars område börjar bara ca 1,5 km söder om Gamla staden. Från Stensökanalen i norr till Stensö udde i söder är avståndet däremot hela 2,5 km och ön kan inte ha varit mycket mindre, då den fick namnet **Kalmarnar*, inte ens om detta skedde redan omkring år 500 e.Kr., vilket får anses fullt möjligt; jfr vad som ovan sagts om en även av ortnamnsskicket stödd hypotes om sveakolonisation på Öland vid denna tid. *Stensö* torde i själva verket vid tiden för namngivningen ha varit den största ön i den centrala och samtidigt smalaste delen av Kalmarsund söder om Skäggenäs.

Liksom fastlandet närmast Kalmarsund norr och söder om staden består *Stensö* av morän eller – för att använda den geologiska kartans mera exakta terminologi – »svallgrus» eller »af hafvet ursköld morän».²¹² Över öns södra del stryker dessutom på ett ställe en smal sträng av »rullstensgrus» fram. Det är det yttersta par-

12. Från Stensö. Hela ön är uppfylld av större eller mindre stenblock, ofta i röseliknande anhopningar.

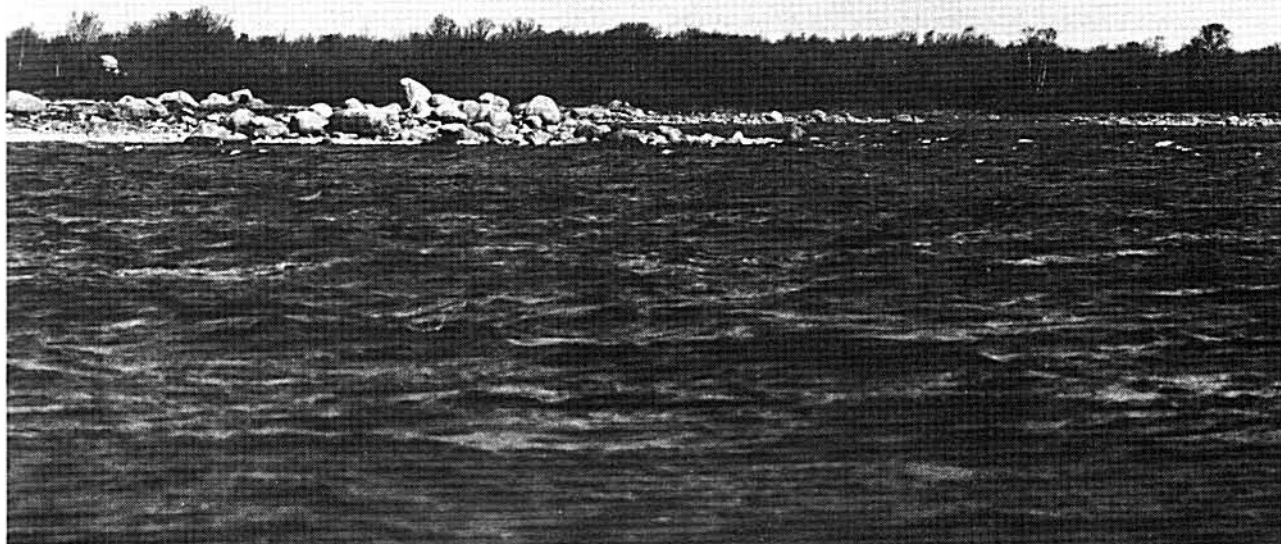
Foto U. E. Hagberg juli 1977.

tiet av den åsbildning, som går i dagen med *Härsåsen* på Bo mark i Dörby och sedan fortsätter i sydöstlig riktning över den upplandade *Boö(n)*, *Kungsholmen* och *Fredagsön* samt ut i *Västra sjön*. Att *Stensö* har en markkaraktär, som stämmer väl överens med grundbetydelsen av önamnselementet *-arna(r)*, är sålunda uppenbart. Men mera avgörande är att även förleden i **Kalm-arnar* helt övertygande kan förbindas med öns geologiska struktur. I hela sin vidd är nämligen *Stensö* på ett för besökaren rätt besvärande sätt uppfylld av större och mindre stenblock, mer eller mindre nedsjunkna i markytan och här och där röselikt samlade. Här finns förvisso »*kalm*» mer än nog för att motivera förleden i ett ursprungligt **Kalm-arnar*. Ingen annan större ö i kalmtrakten kan, enligt vad flera ortsbör försäkrat mig, uppvisa något liknande. Blockrikedomen utmärker även strandkanterna, vilket gör sig särskilt starkt gällande i det grunda vattnet utanför *Stensöudde* i söder. De forntida sjöfarare som skulle runda denna udde, allra helst då vinden låg hårt på från söder, kan inte ha undgått att förarga sig över de farliga och förädiska stengrunden där.

Stensö utgör samtidigt en naturlig barriär emot sundets vågor, dess mot söder utsträckta rygg är den primära förutsättningen för de skyddade hamnlägen i det forntida Möres centrum, som har diskuterats här ovan. Detta förhållande måste ha varit särskilt påtagligt för dem som kom seglande norrifrån. Och det har givetvis de främlingar gjort som en gång i forntiden döpte den ö, som senare fått namnet *Stensö*, till **Kalm-arnar* i enlighet med sina namngivningsvanor.

Själva namngivningen ger emellertid anledning till en kompletterande anmärkning. Efterleden *-arnar* är typisk för det inre sveaområdet men förledens *kalm* har som appellativ och veterligen även som namnelement bara kunnat påvisas på Gotland och i en sydöstlig del av det fastlandssvenska språkområdet. Detta är emellertid varken orimligt eller överraskande. Svearnas expansioner måste, i den mån de gick ut över tidigare befolkade landsdelar, ha medfört en viss dialektblandning och denna har självfallet då också berört deras eget språkbruk. Önamnet **Kalmarnar* vittnar tydligen om forntida språkkontakt men mer än så kan knappast sägas därom.

Den här motiverade uppfattningen om namnet Kal-

13. »Stenkalmar» i vattnet utanför Stensöudde. Det stora blocket på land är den ena av de båda med inskrifter försedda stenar, som hugfäster minnet av Gustav Vasas landstigning på Stensö den sista dagen i maj månad 1520.

mars yttersta ursprung får ytterligare stöd vid en mera ingående analys av namnet *Stensö*. Detta är belagt först i sen medeltid²¹³ men kan säkerligen vara betydligt äldre. Den genitiviska förleden gör å andra sidan ett relativt ungt intryck, hur den än tolkas. En möjlighet är att däri se genitiven av mansnamnet *Sten*. Men önamn med personnamnsförleder brukar inte förekomma i järnåldersbygder och ingen enda större ö längs kusten av Kalmarsund har ett sådant namn. Väljer vi ändå denna möjlighet att tolka *Stensö*, måste vi tydligen förutsätta att namnet bildats i tämligen sen tid och i så fall efterträtt ett äldre, eftersom det är självklart att denna stora och centralt belägna ö inte kunnat sakna namn i gammal tid. Men förleden kan också vara genitiv av appellativet *sten* med kollektiv innebörd och syfta på den rikliga förekomsten av *sten* i form av stenblock och stenrösen på ön. Att förleden *Stens-* i svenska ortnamn formellt kan tolkas på detta sätt har redan påpekats eller tyst förutsatts av flera forskare²¹⁴ och tydligt är att detta alternativ av sakliga skäl många gånger blir det enda rimliga. Fastän personnamn eljest är ganska ovanliga i namn på *-hult*, har vi sålunda inte mindre än ca 20

bebyggelsebetecknande *Stenshult* (jämte ett stort antal natur- och ägobetecknande) och likartade förhållanden framträder i namn som *Stensnäs* och *Stensland(a)*. Det vore helt felaktigt att tolka förleden i alla dylika namn som genitiv av mansnamnet. Men genitivform på *-s* av ordet *sten* som ortnamnsförled är å andra sidan säkerligen en ganska ung företeelse. Att verkligt gamla ortnamn har stamformen *Sten-* som förled är lätt att konstatera.

Hur vi än bedömer namnet *Stensö*,²¹⁵ måste det alltså uppfattas som en ung bildning och detta innebär att vi får räkna med att ön har haft ett äldre namn, som ersatts av *Stensö*. Men namnet *Stensö* ger indirekt ännu en värdefull upplysning av saklig art. Ön är ju numera en halvö och så var fallet även på 1600-talet enligt de äldsta kartorna. Förmodligen var ön landfast redan vid medeltidens början. Namnet *Stensö* säger oss emellertid att området var en ö eller i varje fall betraktades som en ö, när denna benämning tillkom. Antagandet att ett äldre namn på *Stensö* innehåller den speciella önamnsändelsen *-arnar* är sålunda från saklig synpunkt fullt berättigat.²¹⁶

Kalmarnäs, Kalmarsund och Forn-Kalmar

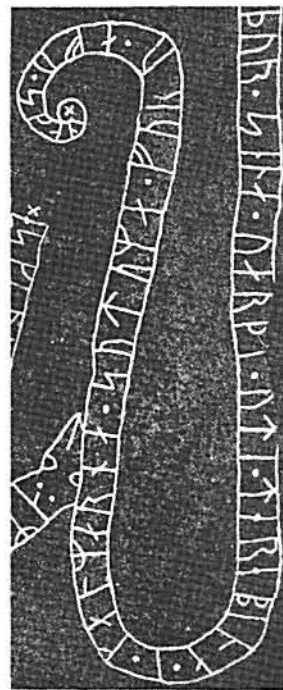
I den antikvariska och topografiska litteraturen om Kalmar har det geografiska begreppet »Kalmarnäs(et)«, om än uppfattat på olika sätt, spelat en ganska stor roll. Det kan återföras till en fornisländsk skaldedikt från 1100-talets förra hälft, som i några strofer skildrar en norsk furstes strider i Östersjön, bl.a. »austr fyr Mœri», 'öster om Möre'. En strof slutar med raderna: »Festu seggir / snekkju langa / kynstórs jofurs / við Kalmarnes», 'följesmännen fäste den ättstore furstens långa snäcka (= krigsskepp) vid »Kalmarnäset»'.²¹⁷

Strofen är av stort historiskt intresse, därför att den tidigare och – på grund av källans art – pålitligare än de prosatexter, som beskriver *Kalmarna leiðangr*, Sigurd jorsalafares härnadståg till kalmartrakten, styrker västnordisk tradition eller snarare kännedom om *ett geografiskt Kalmar-begrepp som är äldre än staden*. Någon vill kanske hävda att det borde ha hetat **Kalmarnanes* liksom *Kalmarnasund* och även *Kalmarna leiðangr* och att ortnamnets form därför kunde ge oss anledning att ifrågasätta källans informationsvärde. En sådan invändning vore dock helt obefogad. Namnformen *Kalmarnes* ger snarare anledning till en motsatt slutsats. I sammansättningen **Kalmarna-næs* skulle nämligen det mellan två identiskt lika konsonantljud (*n*) stående *a* av fonetiska skäl bortfalla mycket tidigt, i princip omedelbart. Jämför t.ex. att namnet *England* på våra runstenar alltid ristats på ett sätt som visar att det redan omkring år 1000 har uttalats tvåstavigt som nu, fastän det kommer av **Ængla-land* (jfr även fisl. *England: englar* 'engelsmän' gentemot *englakonungr* 'engelsmännens konung').²¹⁸ När den isländske skalden – som säkert har känt till namnet *Kalmarnar (-ir)* – nyttjar den synkoperade namnformen, tyder detta sålunda på att han själv eller hans sagesman har lärt känna den på ort och ställe.

Namnet **Kalmar(na)-næs* är säkerligen ingen poetisk nyskapelse. Snarare har det betecknat ett för sjöfarare i Östersjön välkänt landmärke. I så fall kan inget annat *næs* än vårt *Stensö* komma ifråga. Sammansättningen synes därmed bekräfta att *Stensö* är forntidens *Kalmarnar* och den berättigar till antagandet att denna ö har blivit landfast senast ca år 1100.

Men namnet *Kalmarna(r)* uppträder som förled även i den livskraftigare sammansättningen *Kalmarsund* (< **Kalmarnasund*), vars formutveckling har diskuterats ovan. Detta sundnamn har tydligen varit vida känt vid vikingatidens slut men det kan vara mycket äldre. Det förekommer på en nordsörmländsk runsten, som säkerligen har tillkommit före år 1100. Ristaren är ganska

14. Parti av inskriftslingan på runstenen vid Ärja ödekyrka i Åkers sn mellan Strängnäs och Mariefred. Man finner här bl.a. runföljden
uarþi · uti · terebina · i · kalmarna · sutuma
vilket skal! läsas *varð uti dreppinn i Kalmarna sundum* och tydas '(han) blev dräpt ute i Kalmarsund'. Se litteraturhänvisning i not 219.

oskicklig och har en del ortografiska ovanor men texten är fullt begriplig. Den säger bl.a. att stenen restes efter en man som »blev dräpt ute i Kalmarsund, [då de] foro från Skåne».²¹⁹ Man kan förmoda att den dräpte och hans skeppskamrater har varit på hemväg från en handelsfärd söderut. För dem och även för hembygdens folk har *Kalmarsund* varit ett välbekant namn.

Kalmarsund, vårt längsta sund, var redan i forntiden en mycket viktig och anlitad farled. Namnet kan inte ha bildats av en slump. Förledens Ortsbegrepp måste med andra ord i det givna geografiska sammanhanget ha uttryckt något väsentligt och dominant, något som kunde förknippas med hela färdsträckan.

Kan det ha varit önamnet **Kalmarnar*, vårt *Stensö*? Knappast. Den karga ön har i sig själv aldrig haft någon betydelse för de sjöfarande och som landmärke har den bara varit ett av många i sundet. Möjligen skulle man kunna överväga tanken att öns sydända med sina försåtliga stengrund har spelat en roll för namnets uppkomst, ungefär på samma sätt som den stora och farliga »ören» i *Öresund*, grusudden med Falsterbo rev, varav *Skånör* har sitt namn, enligt vanlig och säkert riktig mening också har gett upphov till sundnamnet, vars fornisländska normalform är *Eyrarsund*.²²⁰ Men den skånska »ören» ligger vid infarten från söder till sundet och måste passeras av alla som kom från norr eller ärnade sig mot norr. Den kunde därför bidra till att karakterisera hela sundet. Näset på **Kalmarnar*, nutidens *Stensöudde*, var däremot av intresse bara för dem som

styrde in i den stora viken där innanför; på den nord-sydliga kustleden genom sundet fanns det säkerligen flera svårare passager än sträckan utanför *Kalmarnar (Stensö).

Fullt begripligt blir namnet *Kalmarsund* först, om vi tillerkänner *ortsbegreppet* *Kalmarnar en högre rang än önamnets. Om *Kalmarnar upphörde att brukas som önamn, berodde detta rimligtvis på att namnet hade fått en ny funktion, som helt tagit överhanden. Företeelsen är vanlig i ortnamnens värld och kallas med en lärd term »denotationsbyte». Vi måste anta att namnet på den mot söder långt utsträckt ön har övergått till att beteckna den innanför liggande stora viken med dess hamnlägen och därtill knutna offentliga funktioner, med andra ord hela den territoriellt vitt utspridda centralorten. Då förstår vi lätt hur sundnamnet uppstått, det betecknar det sund där *centralorten* *Kalmarnar var belägen och kan sålunda jämföras med det franska *Pas de Calais* såsom namn på *Engelska kanalen* och med andra liknande sundnamn. Indirekt säger oss då

sundets namn att *Kalmarnar vid dess bildning var *ett dominant ortsbegrepp*, som var ägnat att karakterisera hela sträckan mellan Öland och fastlandet.

Stadsnamnet *Kalmar*, fsv. *Kalmarna*, kan givetvis inte *direkt* härledas från ett äldre namn på *Stensö*. Ett mellanled är nödvändigt. Med det här gjorda antagandet, som är väl motiverat, är problemet ur världen. Namnet har som beteckning på den gamla centralorten med dess funktioner överförts till staden.

Även denna process understryker den forntida centralortens rang och värdighet. Dess namn har varit så fast förankrat i det språkliga medvetandet som beteckning på orten med alla dess samhällsviktiga uppgifter att det har kunnat hävda sig och motstå de påfrestningar som stadens framväxande måste ha inneburit. Som stadsnamn har det levat vidare i ännu en ny funktion. Att namnet är äldre än den medeltida staden borde emellertid för framtiden lämpligen kunna komma till uttryck genom att dess föregångare – också i särskiljande syfte – benämnes *Forn-Kalmar*.

15. Utblick från Stensö mot söder över Kalmarsund. Foto U.E. Hagberg juli 1977.

1. Sylvander, G. Volmar, Kalmar slotts och stads historia... Andra avdelningen. Kalmar stads enskilda häfder... Första delen. Forntid. Hedniska samhällslifvet. Före 1250. Kalmar 1864, s. 8–25.
2. Acta Societatis Regiæ Scientiarum Upsaliensis/Ad Annum MDCCXLIII [tryckt:] Anno 1749 [s. 1–17:] Epistola ad Societatem Regiam data a G. Wallin... [vari ingår s. 6–8:] Observatio de etymo urbis Calmar. – De båda slutsatserna har i den latinska texten följande lydelse: »Argumentum firmissimum, Urbem istam a Gothis, non vero ab aliis conditam» resp. »Id tamen mea persuasione certissimum, ante conditam Urbem, vocatam fuisse à multitudine collium, Kalmar, et definitive sive demonstrandi modo, Kalmarna...».
3. Sylvander a.a. s. 15.
4. Rydqvist, Johan Erik, Svenska språkets lagar. 2, 1857, s. 246 f.
5. A.a. s. 282.
6. A.a. s. 12 ff.
7. A.a. s. 14.
8. A.a. s. 23.
9. Moberg, Lennart, Till namnet Möre's morfologi, I: Namn och bygd 38, 1950.
10. Sylvander a.a. s. 24.
11. Se redogörelsen för mötet i Svenska Fornminnesföreningens Tidsskrift. Fjerde bandet. 1878–1880, s. 189 ff., där diskussionen om namnet *Kalmar* refereras på s. 197–202. De flesta inläggen kom från bygdens folk.
12. Om de plurala ortnamnen se allmänt Hellberg, Lars, Plural form i äldre nordiskt ortnamnskick (=Uppsala universitets årsskrift 1960:1); om formutvecklingen se särskilt Tjäder, Börje, Studier över de plurala bebyggelsenamnens morfologiska utveckling. 1967.
13. Rietz, Johan Ernst, Svenskt dialekt-lexikon... 1–2. 1867, s. 304; Gotländsk ordbok på grundval av C. och P. A. Säves samlingar. Red. av G. Danell, A. Schagerström och H. Gustavson. 1 s. 411 (*kalm*), 2 s. 976 f. (*stenkalm*); Modeer, Ivar, Småländska skärgårdsnamn. 1933, s. 212 f.; Ohlsson, Bertil, Blekingekusten mellan Mörrums- och Ronnebyån. Namnhistorisk undersökning. 1939, s. 92; Ortnamnsarkivet i Uppsala (OAU): dialektordsregister.
14. Avledningen kan utgå från urnord. **kalmī*/-*iō*, varav **kālm* f., eller **kalmia*, varav **kālme* n. Modéer (not 13) a. st. räknar bara med den senare möjligheten. Den förra torde emellertid vara sannolikare, jfr terrängbetecknande avledningar som fvn. *eyrr*, *oyrr* f. (no. dial. *oyr* f.); fvn. *aurr* m. 'grus, ör', *myr* f., fvn. *mýrr* f.: sv. dial. (Gästrikland) *mur* m. 'sankmark' och sv. dial. (Möre) *mör* f. 'kärr, myrmark' (se ovan), fvn. *mærr* f.?: sv. dial. *mor* f. 'sumpig skogsmark'; se även nedan om det till *ærin* (<**arina*-) bildade **ærn* f. eller **ærni* n. Jfr Olson, Emil, De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan... 1916, s. 174 f.
15. Gotländsk ordbok... (not 13) a.st.; OAU: naturnamnsregister.
16. Modéer (not 13) a.st.
17. OAU:s naturnamnsregister har knappast några säkra *kalm*-namn utanför Gotland. Ett namn som förtjänar att närmare undersökas är dock *Kalmängarna* i St. Skedvi sn, Finspångaläns hd, Östergötlands län (se ekon. kartan 9 G 6 b Mullsätter). Beträffande *Kalmedammen* i Flo sn, Åse hd, Skaraborgs län se Lundahl, Ivar, Ortnamnen i Skaraborgs län 17, Naturnamn. 1970, s. 20.
18. Utvecklingen av förleden fsv. **Kalma*- till *Kal*- innebär att mellanvokalen försvagats och bortfallit, varefter *m* utträngts i den sålunda uppkomna konsonantgruppen *-lmstr*. Vokalbortfallet har tydligen skett först sent. Den nutida namnformen *Kalström* har enligt upptecknaren (I. Modéer 1936, OAU) slutledsbetoning och tunt *l*-ljud.
19. »28 Kalme ström, fallet ähr = 2½ aln högt» 1642 G¹ (Ambjörn Larsson: »Emba Elf afmät...») LMV. Vid fallet ligger en mjölkvarn.
20. Noreen, Adolf, Om våra ortnamn och deras ursprungliga betydelse (s. 138). I: Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri... 1900. Uppsatsen omtrycktes i författarens år 1903 utgivna Spridda studier. 2.
21. Några studier rörande Disa-sagan, s. 25 f. I: Samlaren 17. 1896.
22. Sverges ortnamn. En översikt, s. 13. I: Gleerupska biblioteket... II. Geografien. 1911. Uppsatsen trycktes även i Noreens 1913 utgivna Spridda studier. 3.
23. A.a. s. 28.
24. Karlsson, Karl Henrik, Upplands ortnamn. I: Uppland. Skildring af land och folk. 1, 1905, s. 416 f.
25. En omdebatterad önamnsgrupp (ss. 125 ff. och 168 f.). I: Fornvännen 1914.
26. Lönnrot, Elias, Finskt-svenskt lexikon 1, 2. 1874, 1880 (omtryckt 1930).
27. Lindroth, not 25 a.a. s. 127. Texten är där spärрад.
28. Lindroth, Hjalmar, Våra ortnamn och vad de lära oss. 1924 (=Natur och kultur 25), s. 107 f.
29. Se ovan not 25 a.a. s. 137 ff. Citatets kursivering motsvaras av spär r hos Lindroth.
30. Undersökningar över nordiska ortnamns behandling i medellåg-tyskan och medellågtyska drag i gamla nordiska ortnamn (=Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 33. Nr 7 1937), ss. 73, 88 ff.
31. Jfr a.a. s. 96, där Ljunggren framhåller att förledsformer utan *n* är vanliga i 1500-talets förra hälft i sekundära sammansättningar med stadsnamnet som förled. Han understryker att Olaus Petri i sin svenska krönika från ca 1540 alltid tycks skriva *Calmare sund* o. l. men vacklar mellan osammansatt *Calmarne* och *Calmare*. Om skrivformerna på *-re* och *-ra* vid denna tid säger Ljunggren: »Formellt äro de kompromissbildningar mellan *Calmarna* osv. och *Calmar*, ev. *Calmaren* o. d.» Om uttalet säger han ingenting. Självfallet kan inte skrivningar som *Calmare sund* hos Olaus Petri och hans samtida åberopas som vittnesbörd om att stadsnamnet i dylika ordfogningar då har haft trestavig form; *-re-* är endast konventionell skrivning för *-r*.
32. För denna förklaring talar starkt att även *stadsnamnets akuta accent*, som måste vara sekundär, kan härledas ur förledspositionen. Om *Kalmar*, såsom Ljunggren tänkte sig, hade uppkommit genom subtraktion av slutstavelsen *-na* (*-ne*), uppfattad som bestämd artikel, borde namnet däremot ha behållit den grava accenten. Jfr Hellberg, Lars, Obbola (I: Nordiska studier i filologi och lingvistik. Festskrift tillägnad Gösta Holm... 1976), särskilt s. 215 f. med not 60, om uppkomsten av den akuta accenten i namnet *Obbola* (förr även *Obbol*).
33. RAP, utfärdat av ärkebiskop Andreas Suneson i Lund (=SD 1 nr 119, s. 146 ff.).
34. RAP (= SD 1 nr 894, s. 735).
35. RAP (= SD 1 nr 898, s. 737).
36. RAP (= SD 1 nr 511–517, 519, 520, s. 431 ff.). Tre av diplomerna har dock *Calmar* (nr 515 och 516) och *Calmarie* (nr 517).
37. RAP (= SD 1 nr 518, s. 435).
38. B 15 fol. 188 RA (= SD 4 nr 3267, s. 536 f.).
39. B 15 fol. 32 v RA (= SD 4 nr 3070, s. 384).
40. SD 5 nr 3972, s. 475 ff., beläggen finns s. 477.
41. RAP, utfärdat i Lödöse (= SD 5 nr 4069, s. 561 ff., beläggen finns s. 565 f.).
42. Jag hänvisar till de rikliga beläggsamlingarna i OAU samt, vad den senare utvecklingen beträffar, även till materialredovisningen i K. G.

- Ljunggrens ovan diskuterade arbete (se not 30). Denna artikels fornsvenska belägg (med kontext) har kontrolllästs i fotostatkopior av diplom och avskriftssamlingar i OAU; de återges här med full diplomatisk noggrannhet, även då så inte har skett i SD och andra tryckta urkundssamlingar.
43. Se ortnamnsregistret i Fornmannasögur, eptir gömlum handritum útgefnar... 12. 1837, s. 314. I olika handskrifter förekommande namnformer återfinnes i samma samlingsverks bd 4 (1829) s. 372; ack. *Kalmarmar* i 1 hskr., *Karlmarnir* i 3 hskr. samt *Kalmarver*, *Kalmara*, *Kalmarn* och *Kalmanar* i enstaka andra hskr. av Olav den heliges saga; bd 7 (1832) s. 151 f.: nom. *Kalmarnir* och *Kalmarnar* i 2 olika hskr. samt *Kalmarna leiðangr* i hskr. av Magnussönernas saga; bd 7 s. 340; ack. *Kalmar nes* (varom nedan) i Sigurd slembidiäkns saga; bd 10 (1835) s. 417; *Calmarna leiþangr* i Ägrip.
44. Hellberg not 12 a.a.; jfr även Tjäder not 12 a.a.
45. Jfr not 43 ovan.
46. SD 2 nr 1398, s. 391 f., och nr 1548, s. 501
47. 1308 23/5 u.o. RAP (= SD 2 nr 1583, s. 529) och 1310 26/1 Hjalsta RAP (= SD 2 nr 1650).
48. 1288 11/9 Stockholm RAP (= SD 2 s. 60).
49. Om detta fsv. *Husarna*, senare *Husarö*, se bl.a. Olsson, Martin, Studier i Djurgårdsområdet invid Stockholm historia före år 1700. 1973; densamme, Svartmunkedelederna och Helgeandslederna på Norra Djurgården vid Stockholm och regleringen av gränsen mellan dem år 1509. I: Fornvännen 1976.
50. En fornsvensk grundform **arin* utan omljud är faktiskt inte styrkt; variantformen *ariin* i en hskr. står tydligen för **arii*, som är den äldre, ännu inte utjämnade formen i dat. sing. Se exempel ur lagspråket hos Söderwall, K. F., Ordbok öfver Svenska medeltids-språket (1884-1918) under *arin* (vartill hänvisas från *arin*). Frånvaron av omljud i det fornvästnordiska *arinn* är svårförklarligt. Betr. ordets former i nutida nordiska dialekter se Abrahamson, Erik, Västsvenska ordstudier (= Nordiska texter och undersökningar, utg. i Uppsala av Bengt Hesselman 8, 1936), s. 169 f.
51. I uppsvenska dialekter förekommer tämligen allmänt en mer eller mindre stark tendens till sådan ljudutveckling. Även om den i någon mån har gynnats av att *-arna(r)* såsom slutled har kunnat få mer eller mindre reducerat tryck, har den knappast gjort sig gällande i någon större utsträckning redan i den äldre fornsvenskan (före 1350).
52. SD 5 nr 3836, s. 319 ff. (320), som är ett utdrag ur Registrum ecclesie Upsalensis 1344, varom se Dahlbäck, Göran, Uppsala domkyrkas gods innehav med särskild hänsyn till perioden 1344-1527 (= Studier till det medeltida Sverige 2. 1977), s. 6 ff. Lokaliseringen till Fresta sn finns i ett senare utdrag ur samma urkund (SD 5 nr 3838, s. 331 ff.); belägget lyder där: »Item in parochia fresta vna insula que dicitur bederne» (s. 331).
53. Jfr not 14 ovan med litteraturhänvisning.
54. An Icelandic-English Dictionary initiated by Richard Cleasby subsequently revised, enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson with a supplement by Sir William Graigie. 2nd ed. 1957, s. 25, resp. Jonsson, Erik, Oldnordisk ordbok. 1863, s. 26.
55. Not 26 ovan.
56. Ett undantag är Toivonen, Y.H., Suomen kielen etymologinen sanakirja I. 1955, där man utom övriga välkända betydelse också finner »luoto, kari», dvs. 'kal holme, skär', som lexikografen utan tvivel i god tro övertagit från Lönnrot.
57. Ganander, Christfried, Nytt finskt lexikon 1-3, utgavs 1937-40 i faksimilupplaga (Uusi suomen sanakirja. Porvoo & Helsinki = Tutkimuslaitos »Suomen suvun» julkaisuja II : 1-3). Man kan där se att artikeln *arina* har skrivits in i efterhand och att betydelseuppgiften »klippa i sjön» åtföljes av förkortningen »Run.», som klassificerar den

som »poetisk». Ingen av de många finska och fenno-ugriska språkforskare, som jag rådfrågat i detta ärende, har känt till bet. »klippa i sjön» och ingen har kunnat förklara dess förekomst i Gananders manuskript. Man kunde möjligen förmoda att Ganander fått idén från någon samtida svensk filolog – närmast tänker man då givetvis på Johan Ihre – men så tycks inte vara fallet.

58. Not 50 a.a. s. 160 ff.

59. S. 122 ovan med not 27.

60. I motsats till det plurala *-arna(r)* förekommer det avledda **-ærni* som slutled även i en rad bebyggelsenamn på fastlandet (med utbredning ända in i Norge), ursprungligen säkerligen naturbetecknande. Dessa namn, om vilka ännu ingen enig uppfattning råder, visar en helt annan spridningsbild än önamnen och de har inget omedelbart intresse i detta sammanhang. Se med litteraturhänvisningar Gunnar Drougge i Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. XVIII: Ortnamnen i Bullarens härad. 1938, s. XIII ff. Senare inlägg har knappast fört diskussionen framåt.

61. 1405 2/5 Länna kyrka (Roslagen) RAP (= SD ns nr 588, s. 451).

62. Se topografiska kartbladet 85 Norrtälje SO samt geologiska kartbladet Aa 100.

63. I enstaka fall kan det vara svårt att skilja önamnen på *-arna(r)* och *-ærni(i)* från önamn på *-garn*. De mestadels unga namnen på *-haren* (>*-arn*), best. form av ordet *har* m. 'stengrund' o. likn., bereder däremot inga större besvär. Jfr Lindroth not 25 a.a. samt Rostvik, Allan, *Har och harg*. 1967 (= Acta Academiæ Regiæ Gustavi Adolphi XLIV: Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Jöran Sahlgren 11).

64. Namnet skrivs på 1500-talet (som bynamn) vanligen *Lingarne*. Se Lindroth not 25 a.a. s. 172, som i förleden säkerligen riktigt ser den obrutna formen *ling* av växtnamnet *ljung*; den förekommer bl.a. i uppsvenska ortnamn.

65. Namnet skrivs äldst, på 1500- och 1600-talen, vanligen *Gackeröö(n)*. Den i förhållande till *Lingarö* avvikande utvecklingen kan bero på att namnet aldrig betecknat något annat än den först i sen tid upplandade ön, varför associationen med ordet *ö* i detta fall kunnat verka tidigare och starkare; senare leden uttalas *-ön*. Förleden är dunkel. Namnet behandlas ej av Lindroth.

66. Hedblom, Folke, De svenska ortnamnen på säter. 1945 (= Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 13: Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Jöran Sahlgren. 2), s. 99 f.; Hellberg, Lars, Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse. 1967 (= Kumlabygden... 3), ss. 273 och 513 (not 124).

67. På ön ligger gården *Vålarö*, vars namn skrivs *vardharno* 1379 5/11 RAP och på kartor från 1678 och senare *Wålaröö* o. likn. Se Lindroth not 25 a.a. s. 195 och Stahre, Nils-Gustaf, Stångskäret, Kåksna och Kummelberget, 1952, s. 247 (med karta s. 246). Ändelsen *-arö* är emellertid rent skriftspråklig; dialektuttalet har enligt uppteckning i OAU slutleden *-arn* (med supradentalt *n*-ljud), som är den väntade motsvarigheten till fsv. *-arna(r)*.

68. Se top. kartan 9 H Nyköping SO (och generalstabskartan, blad 57). Den forna ön när nu i öst-västlig riktning en längd av 1,7 km. Då vattnet stod 5 meter högre än nu, snarast något före mitten av det första årtusendet av vår tideräkning, var ön ca 1,5 km lång. På södra sidan när den mer än 25 meter ö.h. Om landhöjningens hastighet se not 74 nedan.

69. Lindroth a.st.

70. Stahre not 67 a.a. ss. 244 och 247.

71. Om denna viktiga farledsbeskrivning se särskilt Modéer, Ivar, Något om namnformerna i seglingsbeskrivningen i Kung Valdemars jordebok (i: Namn och bygd 25, 1937, s. 88 ff.). Handskriften dateras av Modéer i anslutning till senare danska forskare till ca år 1300, men

den där nedtecknade farledstraditionen är givetvis vida äldre, utan tveivel förhistorisk.

72. Namn med förleden *Vård-* o. likn. (<**Vardh-*) förekommer nu söderut längs svenska östersjökusten till *Vinö* i Misterhults sn, Tunaläns hd, Kalmar län, där de avlöses av namn, som innehåller fsv. *(*varð*)/*bote* n. Om *böte*-institutionen se mera nedan.

73. Not 25 a.a. s. 190. – Till det av Lindroth anförda äldsta belägget *Stoor tallaren* av 1683 kan läggas *St^a Tallarn* och *L^a Tallarn* 1728 C²² LMV.

74. Se top. kartan 9 H Nyköping SO. Landhöjningen är i det sydsörmländska kustbandet avsevärt långsammare än i Stockholms skärgård; den anses i våra dagar uppgå till ca 30 cm per sekel (se Atlas över Sverige. 1953–63, 19–20).

75. Rostvik not 63 a.a. s. 116 samt Bilaga s. 4; på kartan s. 120 har däremot *Tallarn* – namnet tydligen något felplacerat – liksom det närmast i norr belägna *Skalkaren* i Ornö sn utanför Södertörn försetts med frågetecken (jfr Rostvik s. 119). Då hela sörmlandskusten i övrigt saknar namn på *-harten*) m.m. är det ganska klart, att dessa »kustnamn» (Rostvik s. 101) uppträder först på uppländskt vatten med *Gjusharan* i Djurö sn, Värmdö skeppslag, Stockh. 1., och vidare norrut. *Ånghäret* i östgötaskären, varom Rostvik s. 119 uttalar tvekan, hör självfallet, såsom även de äldre beläggen visar, inte hit. – Av intresse är att slutleden i *Tallarn* har samma ålderdomliga uttal som i det bebyggelsebetecknande *Välavö* (not 67 ovan).

76. Jfr artikeln Ortnamn (i Södermanland) av Lars Hellberg i Svensk uppslagsbok, 2. uppl., bd 28 (1954), sp. 820 ff.

77. Studier över de svenska ortnamnen på -inge. 1946 (= Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 16: Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Jöran Sahlgren. 3), s. 174 ff.

78. *Tuna* i *Torsåkers* sn ligger strax norr om kyrkan och på det stora *Torsnäs* (thorpit thorsnæs 1384 12/3 RAp) i sjön *Sillen*, *Torsberga* i Runtuna sn gränsar till *Oppusa* (<**Up-Husar*) med landets till storleken tredje kungshög, den s.k. *Uppsa kulle*, och *Torslunda* i Husby-Oppunda sn har legat omedelbart öster om den upplösta *husabyn*, på vars västra sida följde *Närlunda* ('gudinnan') *Njärds lund* och *Vävelsta* (fsv. *Vivils-*), som disponerats av den hedniska prästen här, kallad **vīvill* (se nedan med not 96). Ett beviskraftigt argument för *Tor* som fruktbarhetsgud i Östnorden är just det flerstädes – även i Danmark – uppträdande *Torsåker* (*Torsager*), varom se Lars Hellberg, *Bygd och odling i ortnamns ljus* (i: *Stenkvista. En socken i Sörmland*, 1963), s. 170 f., och Eric Elgqvist, *Vad ortnamn, bl.a. Husby och Odense, vittnar om omfattningen av det svenska Hedebyväldet* (1966), särskilt s. 72 f., båda med litteraturhänvisningar, samt, vad Danmark beträffar, även Kristian Hald, *Vore stednavne*, 2. uppl. (1965), ss 100, 250.

79. Jordeboksutdrag för Hammarkinds härad i OAU. Prof. Gösta Franzén, som nu bearbetar ortnamnen i detta härad för utgivning genom OAU i serien Sveriges ortnamn: Östergötlands län, har välvilligt fäst min uppmärksamhet på detta namn.

80. Lindroth not 25 a.a. s. 192. Båda namnen torde ha haft slutledsformen *-arna(r)* och det förra är känt endast genom ett fornsvenskt belägg.

81. Om denna infarts stora betydelse vittnar bl.a. olika försvarsanläggningar och bland dem särskilt spärranordningar i Husbydalen i form av »risgården» i Storån samt det därtill anslutande s.k. Göta-virket, som torde sakna motstycke i vårt land. Se Nordén, Arthur, *Östergötlands järnålder*. I:2 (1938), s. 240 ff.

82. Översiktligt om ortnamn i Östergötland se Franzén, Gösta, *Östergötlands ortnamn* (i: *Östergötland*, red. T. Lagerstedt. 1955, s. 134 ff.) samt Hellberg, Lars, artikeln *Ortnamn* (i *Östergötland*) i Svensk uppslagsbok, 2. uppl., bd 32 (1955), sp. 818 ff.

83. Nordén not 81 a.a. II (1943), s. 13, med uppgifter om vårdkasgrund

på *Vårholmen*, samt Stahre not 67 a.a. s. 282 ff. och s. 284 om namnet *Vårholmen* (-*holma*) även annorstädes.

84. Äldre namnformer från kartor i LMV och SJA: Styr = Öön, Styr Öön 1698 D 89–36:1 LMV; Styrö 1752 och 1767 SJA litt. VII nr 18, Styrö ca 1774 d:o nr 10, Styrö 1789 d:o nr 9. – Härsskiära 1698 D 89–36:1 LMV, Långa Årskär 1789 SJA litt. VII nr 9. Ca 3,5 km sydöst om detta *Häradsskär* (på flera kartor kallat *Långa Häradsskär*), som tillhör Kallsö i S:t Anna sn, ligger ännu ett *Häradsskär* (*Häradsskären* ek 8H 4d), tillhörigt Vänsö i samma sn. Det senare namnet skrivs emellertid Häleskiär 1684 D¹⁵ LMV, Häleskiär 1734–39 D³¹ LMV, först 1808 Härss-Skär, Härsskär D 89–65:2 resp. 3 LMV. Dess ursprungligare form är tydligen *Hässleskär*.

85. Hellberg, Lars, *Schwedische Ortsnamen und altwestnordische Dichtersprache*. I: The Vikings. Symposia Universitatis Upsaliensis Annum Quingentesimum Celebrantis 8. 1978, s. 67 ff. I denna artikel, som är identisk med ett föredrag, hållet vid Humanistiska fakultetens vid Uppsala universitet jubileumssymposium »Vikingarna» 6–9 juni 1977, visar jag att de mycket gamla titlarna, fisl. *hersir* (av äldre **hersī*), *stýrir* och *vísir* (yngre *vísir*), som hittills blott är kända genom sin förekomst i fornisländsk litteratur, främst poesi, ingår i en mängd svenska ortnamn längs kusterna. Några motstycken härtill har hittills inte kunnat påvisas i andra delar av Norden.

86. Äldre belägg: Hærskær 1517 5/6 originaldiplom i danska RA (Styffe Bidrag 5 s. 593); på Hærskäre (2 ggr), ther wüdh Hærskäre 1548 GVR 19 s. 57; Härskiären (2 ggr), Härskiär (2 ggr), Härskiärsvdden 1644 Joh. Månsson, (kartor i LMV:) Häredskiär 1653 D⁷, Härskiär 1684 D¹⁵, Häretzskiär 1693 D¹⁷, Härskiähr 1702 D 29–15:1 osv. Det äldsta belägget finns i ett brev från riksrådet Måns Gren till Sten Sture, avsänt från Nyköping, vari meddelas att riksrådet Holger Karlsson i bifogat brev, som tydligen hade befordrats med största hast, rapporterade »ath i aftens satte ther xx skiip for Hærskær oc er konungens skiip, inghen landgong haffue the æn giortt». Rapporten står i samband med de just inledda striderna mellan Sten Sture som Sveriges riksföreståndare och Kristian II., som hade sänt en dansk flotteskader upp efter östersjökusten. Då denna den 4 juni – Måns Grens brev är daterat den 5 juni – avbrände Stäksholms fäste och (Nya) Västervik (Styffe Bidrag 5 s. 593 f.), är det övervägande sannolikt att *Häradsskär* i Gryt avses; härför talar även andra skäl. Gustav Vasas brev av år 1548 som riktas till fiskare »som på Hærskäre till Fiskes församblade bliffue kunne», avser säkerligen också detta *Häradsskär*.

87. Holmen hör till Uggeö i S:t Anna sn. Namnet skrivs Styrsholmen, Styrsholmen 1697 D 89–62:1 LMV.

88. Liuserna (vokaltecknen *e* och *a* otydliga) 1648 G² (Ambjörn Larsson) LMV, Liuserna trol. ca 1700 G⁵ LMV. På 1700-talskartor skrivs förleden *Lus-* och på tryckta kartor har namnet ofta stavats *Lucerna* eller *Luzerna*. Förleden är snarast adj. *ljus* och efterleden innehåller säkerligen – liksom i *Trännö* – avledningen *-ærn(i)*. Lennart Moberg, *Härads- och sockennamnen i norra Kalmar län* (i: *LandsTINGSBYGD. Kalmar läns norra landstings minnesskrift 1862–1962*, 1962), s. 128, anser att senare leden » är ett ord *arin* (*arin*) med betydelsen 'platå', 'samling av grus, sand eller småsten' o.d.» men uttalar sig inte om förleden. Enligt geol. kartan Aa 137 Västervik består *Lusärna* huvudsakligen av granit; jfr ovan s. 16 om tänkbar förändring av önammementets innebörd under vissa förhållanden.

89. Elgqvist, Eric, Ullvi och Götevi. Studier rörande götalandskapens införlivande med sveaväldet. 1947, ss. 20, 53 ff., 60 med litteraturhänvisningar.

90. Rostvik not 63 a.a. s. 44 med fsv. belägg. Rostviks tes att ordet *harg* i gamla svenska ortnamn alltid har en rent profan och terränbetecknande innebörd är emellertid ohållbar.

91. Det sörmländska *Karlåker* har till närmaste granne i väster *Ällevi*, vars namn säkerligen utgår från fsv. **Hælg(h)avi* och är identiskt med det gotländska sockennamnet *Hellvi* (vars senare led är *fgutn. vi* n. 'tempel'), se Karin Calissendorff, Helgö (I:NoB 52, 1964, s. 105 ff.).

92. Ordet *gude*, snarare än det häremot svarande mansnamnet uppträder i runföljden *kuþaskaki* 'gudens (son) *Skægge' på en runsten från ca 900, som ursprungligen stått rest vid gården *Gursten*. Härom samt om gårdnamnet *Gursten* se utförligt Ragnar Kinander i Smålands runinskrifter I. Text. 1935-61, s. 292 ff. Att *Gursten* avsöndrats från *Sten* framgår av ägofigurerna. Namnet *Gursten* jämte *Vivelsjö* i Lofta (se nedan) och andra namn på »hedniska prästgårdar» ämnar jag behandla ingående i annat sammanhang.

93. Hellberg, Lars, Vallensjö. Ett uppländskt kultcentrum. I: OUA 1976, s. 5 ff.

94. Se exv. Moberg not 88 a.a. s. 117 med hänvisning samt den där återgivna teckningen (s. 120 f.) av domarringarna med Lofta kyrka i bakgrunden.

95. Enligt Moberg not 88 a.a. s. 123 f. innehåller bynamnens senare led ordet *hus*. »De tre byarna», säger han vidare, »har utan tvivel tillsammans bildat en forntida storby. Det kan tänkas, att urbyn hetat *Lofta* och sedan delats upp på 'husen i norr' etc.... *Lofta* kan vara ett gammalt namn på den höjdrugg, som upptas av byarna Norrsjö och Södersjö och där också kyrkan ligger.» Som analogier på andra håll ger vid handen, har de tre byarna uppstått genom delningar av ett äldre **Husa(r)*. Tanken att urbyns äldsta namn varit *Lofta* är emellertid inte oförenlig härmed och den förtjänar att övervägas. *Lofta* är också namn på en by i Persnäs sn, Akerbo hd, på norra Öland.

96. Müller, Gunter, Altnordisch *Vifill* – ein Weihenname. I: Festschrift für Otto Höfler zum 65. Geburtstag, II. Band. 1968, s. 363 ff.

97. Fsv. belägg (1385-) ändas på *-se* (2 ggr), *-som*, *-soo* och *-stum*. *Vivelsta* gränsar i norr till Markims prästgård. Dessa båda enheter motsvarar tydligen kultplatsens område, som har avsöndrats från den väster därom liggande delen av komplexet, vari ingår byarna *Bergby*, *Husby* och *Lundby*. Hela komplexet torde ha sitt ursprung i ett tidigt uppdelat (**Mark-hem* >) **Markim*. **Husar* företrädes däri närmast av *Husby* och *Vivelsta* jämte prästgården. Jfr Björn Ambrosiani Fornlämningar och bebyggelse (1964), s. 123 ff. (med karta), samt Hellberg not 66 a.a. s. 236 med not 84.

98. Rostvik not 63 a.a. s. 44, där namnet *Harg* i enlighet med författarens tes bedömes vara rent terrängbetecknande. Jfr not 90.

99. Jfr not 92 och mitt i not 93 a.a.

100. Hellberg not 85 a.a. s. 72 f. *Hälsjö* skrivs i originaldiplom 1385 *helghiasio* och 1453 *helgesio*.

101. Se KLN 6, sp. 130 ff. (art. *handelsfred*) och Svensk Uppslagsbok, 2. uppl., 10, sp. 576 (art. *fridslagar*).

102. Olsson, Ingemar, Snäck-namn på Gotland. I: Fornvännen 67, 1972, s. 180 ff.

103. Hellberg not 85 a.a. s. 73.

104. A.a. s. 72 ff.

105. Formellt skulle det blekingska önamnet *Saltärna* i Ronneby sn också kunna höra hit. Bertil Ohlsson överväger en sådan tolkning men framhåller också att flera andra möjligheter står till buds och vill tydligen för sin del snarast se ordet *tärn*, riksspråkets *tjärn*, i namnets senare led: »Om detta, vilket icke får anses osannolikt, kunnat betyda 'smal passage', har det tränga sundet mellan *Saltärna* och fastlandet, varigenom en viktig inomskärsled går, varit namngivande». (Blekingskusten mellan Mörrums- och Ronnebyån. Namnhistorisk undersökning = Skrifter utg. av Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 5, s. 119 f., jfr 146 ff.). Sammanställningen med *tärn* är säkerligen riktig men tanken att ordet här skulle kunna ha en eljest okänd betydelse 'smal vattenpassage', dvs. 'sund', kan knappast godtagas. Däremot kan man med skäl hävda att *tärn* som slutledselement i önamnet *Saltärna* syftar på den mest markanta detaljen i öns topografi, den s.k. *Bockahålan*, en skyddad vik på öns östra sida, vid vilken dessutom gården *Saltärna* ligger; denna vik står bara med ett smalt sund i förbindelse med havet. Att *tärn* utmed södra Östersjökusten

verkligen har kunnat nyttjas om från havet avskärmade vikar av liknande art styrkes kraftigt av namnet *Sänketärna*, som betecknar Törnebybäckens mynningsvik i Västra sjön vid Kalmar. Namnet finns på Ljunggrens tryckta stadskarta från 1854 men också på Ambjörn Larssons karta av år 1650 över Kalmar stads omgivning och skrivs där Sänketärna (G 45 - 1:1 LMV), säkerligen fel för Säncke-; jfr Sänketärna 1654 A. Bergh KrA Litt. XIII nr A. Området kring bäcken norr om den nutida mynningen är lagmark, som ännu för ett par hundra år sedan var vattenfylld eller mycket sank (dial. *sänka* 'sankmark'). Viken har då haft en relativt smal öppning i söder och ett säckliknande utseende, vilket förklarar att den kunde kallas *tärn*. I väster stod den mot ett kort sund i förbindelse med ännu en igenväxande vik; se härom not 186 nedan.

106. Se Hofrén, Erik, Vikingabygden vid Ljunghvan (i: Kalmar län 1961), s. 125 not 23.

107. Tuulse, Armin, Hossmo. En försvarskyrka med östorn (Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvetis Akademiens handlingar. Antikvariska serien 2, 1955), särskilt s. 110 ff.

108. Elgqvist, Eric, Ullvi och Götevi. 1947, s. 126 f., densamme not 78 a.a. s. 84 ff.

109. Hofrén not 106 a.a. s. 99 ff.

110. Nihlén, John, Studier rörande äldre svensk järntillverkning med särskild hänsyn till Småland, 1932 (= Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie Nr 2).

111. Bland de hemman som den tyskbördige frälsesmannen Vicke van Vitzén 1393 donerade till en prebenda i Kalmar stads kyrka nämner gåvobrevet »fforst J husamo en brytia gard»; se avskrift tryckt i: Kalmar stads tänkebok utgiven av Ivar Modéer och Sten Engström (= Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet, h. 193 och 201, 1945-49), s. 115 f. Man kan emellertid inte, som Hofrén här gör, av förekomsten av fsv. *brytiagard(her)* i sammanhanget utan vidare dra slutsatsen att det har funnits en *kunglig bryte* i Hossmo. Uttrycksättet med obestämd artikel inbjuder snarare till tolkningen att donator eller någon föregångare till honom har haft en *bryte*, dvs. en rättare eller förvaltare, förlagd hit. Det bör dock tilläggas att van Vitzéns »brytia gard» tycks kunna identifieras med en av de fyra gårdar som enligt min nedan presenterade utredning kan tänkas motsvara den gamla *husabyn*.

112. Utförligast har frågan diskuterats av Arthur Nordén i arbetet Östergötlands järnålder II (1943-48), s. 159 ff. Det där framlagda materialet och den i anslutning därtill förda diskussionen är intressant och nyorienterande men från språklig synpunkt otillfredsställande. Jfr även Lundberg, Erik, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400 (1940), s. 124.

113. Schüek, Henrik, Upsala öd. 1914 (i: Uppsala universitets årskrift 1914); Steinnes, Asgaut, Husebyar. 1955.

114. A.a. s. 122 ff. Erik Hofrén ger här inga litteraturhänvisningar men stöder sig uppenbarligen främst på Manne Hofréns framställning i dennes omarbetning av P.G. Berggrens Kalmar stads historia. 2. uppl. (1936), s. 9 ff. (med karta s. 11 över fornlämningsplatser i stadens omgivning). Se vidare Arnell, Kjell-Hakan och Jönsson, Karja, Arkeologiska undersökningar i Gamla Staden i Kalmar (i: Kalmar län 1975), s. 31 ff.

115. Jfr Winberg s. 117 och Hagberg s. 75 ff.

116. I ett brev från Nils Bröms till Svante Sture nämnes *her ilethus* [=electus] i *Hosby* (1508 7/8 Kalmar Styffe Bidrag 5 s. 292), varmed avses Hemming Gadd, som i samband med belägringen av Kalmar slott uppehöll sig i Hossmo.

117. Linköpings stifts- och landsbibliotek Kh 54, varom se Linköpings biblioteks handlingar I, 1793, s. 89, samt Nygren, Ernst, Registra Ecclesie Lincopensis (i: Linköpings biblioteks handlingar. Ny serie. Band 3, 1941), s. 126.

118. Framställningen här och i det följande om *husabyn* och annan äldre bebyggelse i Hossmo grundar sig huvudsakligen på uppgifter som excerperats ur fogderäkenskaper (Smålands handlingar), tiondelängder och jordeböcker i Kammararkivet (i Riksarkivet) samt på studium av lantmäteriakter i Lantmäteriverket i Gävle. *Litteratur*: Almquist, Joh. Ax., Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Fjärde delen: Småland. Band 3. Säterier (1976); Almquist, Jan Eric, Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611) (= Skrifter utg. av Rättshistoriska institutet vid Stockholms högskola 3. 1960); Schück, Herman, Ecclesia Lincopensis (= Acta universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in History 4. 1959). Jfr även Anteckningar om Mörehäradernas ortnamn, tryckta i Svenska landsmål och svenskt folkliv 1922, speciellt avsnittet om Hossmo socken av J. Jonsson, s. 33 ff. För värdefulla råd och fackmässiga upplysningar tackar jag kalmariten docent Sölve Göransson, som dock inte har något ansvar för den främst på ortnamn grundade uppfattning om *husabyn* och dess föregångare som här framföres. Excerpteringen av de kamerala akterna har utförts av min assistent inom NORNA-projektet Ort-namn och samhälle (delprojektet Ortnamnen och den forntida sveastaten) fil. lic. Karin Calissendorff, som även i övrigt varit mig till stor hjälp i arbetet på denna artikel.
119. Smålands handlingar 1546:3. Beträffande diplomtet av år 1391 se s. 142 nedan samt not 151. I de äldsta fogderäkenskaperna (1539:4:3 och 1540:1:1) nämnes en biskopslandbo i »skettna hosemo», som tycks vara identiskt med samtida akters »Hosaby». Jfr den senare belagda växlingen i kamerala akter mellan formerna *Hosmo* och *Hus(s)by* el. likn. Om storskiftesaktens namn på olika bydelar se texten till kartan fig. 5.
120. Signa i LMV för här aktuella lantmäteriakter är: »Geometrisk Delineation öfwer Hosmo Landshöfdinge Boställe...» (= Säteriet) 1745 – 6:1; Hossmo by storskifte av inägör 1766–67 G 37 – 6:2; Hossmo by laga skifte 1841–45 G 37 – 6:5; Kølby avmätning 1693 G 54 – 16:1; Kalmar stads frihetsmil 1669 G 45 – 1:3.
121. Om det nybildade *Huseby nr 2* (= *Huseby* 2¹ ä ek 4G 5f) och dess ägoloft *Herrängen* se bildtexten till kartan fig. 5.
122. Hedblom not 66 a.a. s. 89 ff. (samt utbredningskartorna IV och V); Franzén, Gösta, Vikbolandets by- och gårdnamn I (1937), s. 22 ff., 28 f. (med kartor); Hellberg not 66 a. st.
123. Lindroth, Hjalmar, De nordiska ortnamnen på -rum (1916); se särskilt den bifogade utbredningskartan nr 1.
124. Fries, Sigurd, Öländskt och uppsvenskt (1962), s. 49, not 82; jfr Hedblom not 66 a.a. ss. 71 f. och 258.
125. Äldsta belägg: jnnan Binga 1377 3/11 Kalmar RAP; i Binga 1403 4/4 Kalmar RAP (= SD ns 1, s. 232). Jfr J. Jonsson not 118 a.a. s. 46 om »Binga backe» invid Binga herrgård. – Namnet har flera motsvarigheter på Gotland (*Binge*) och i Blekinge. Bertil Ohlsson, By- och gårdnamnen i Medelsta härad (i: Blekingeboken 1948), s. 108, anser att ordet *binge* i bynamnet *Binga* i Edestads sn betecknar en 'sänka' eller 'håla'. Dess (etymologiska) grundbetydelse är dock utan tveivel 'hög'; jfr exv. nisl. *bingr* m. 'hög' (Hellquist, Elof, Svensk etymologisk ordbok, 3. uppl., 1957, s. 71).
126. Franzén not 122 a.a., särskilt s. 36 ff.; dens., Sverige (i: Nordisk kultur 5, Stedsnavn, 1939), s. 140; Ståhle, Carl Ivar, not 77 a.a., särskilt s. 567 ff.; Hellberg not 66 a.a. s. 238 ff. och passim.
127. Hellberg, Lars, Ortnamn på Rekarna. Bidrag till belysning av Södermanlands äldsta indelning (i: Namn och bygd 30, 1942), s. 88 f.; dens. not 78 a.a. s. 176 f.
128. Hellberg, Lars, Inbyggarnamn på -karlar i svenska ortnamn I (= Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 21:1, 1950), s. 85 ff. (Ur det där framlagda materialet bör det dalska sjönamnet *Dådran* på s. 90 utgå.)
129. Elmevik, Lennart, Nyare undersökningar av de svenska ortnamnen på -lösa. En kritisk översikt (i: Namn och bygd 59, 1971), s. 15 ff.
130. Lindroth, Hjalmar, Härad- och sockennamnen inom södra delen av Kalmar län (= Från ortnamns- och dialektforskningen inom Kalmar län 1; i: Södra Kalmar län 11, 1926), s. 10, antar att »det ena *Dörby*, i så fall snarast det öländska, kunde bero på uppkallelse efter det andra i samband med någon folköverflyttning». Flera ortnamn, som är gemensamma för Öland och fastlandet kan nämnas, t.ex. *Glömminge* och ytterligare åtta namn på -by. De berättigar inte till den speciella slutsats Lindroth vill dra men bidrar onekligen till att demonstrera den allmänna likheten i det äldre namnskicket.
131. Fries, not 124 a.a. s. 47. ff.
132. Hellberg, not 66 a.a., särskilt s. 243 ff.
133. Göransson, Sölve, En okänd fornborg i Källa socken (i: Öländsk bygd. Åkerbo hembygdsförenings årsbok 1955), s. 15 ff. – Den märkliga centralorten vid Färjestaden kommer jag att behandla utförligt i ett annat sammanhang.
134. Stenberger, Märten, Det forntida Sverige (1964), ss. 434 ff. och 551 ff.
135. Not 124 a.a.
136. Fries, a.a. s. 65, not 1 med litteraturhänvisningar.
137. Sahlgren, Jörel, Om bebyggelsenamn bildade av ordet *hammar* 'höjd' (i: Ortnamnsällskapets i Uppsala Årsskrift 1949, s. 3 ff.)
138. Fries, not 124 a.a. s. 71.
139. Namn- och ordgeografiska studier (= Uppsala universitets års-skrift 1937:12), s. 1 ff.; Böte (i: Namn och bygd 27, 1939), s. 87 ff.; Till *böte*-namnens historia (d:o 29, 1941), s. 134 ff. – Översiktligt behandlas den forntida svenska värdkasinrättningen i KLN 2, sp. 517 ff. (och bd 20, sp. 291 ff. (*vård* och *vaka*), där också litteraturhänvisningar ges.
140. Modéer har i sin redogörelse för materialet samt på utbredningskartor, om än på ett något oklart sätt, skilt på namn som innehåller elementen *böte* och *vårdböte*. Detta är inte befogat. Hans insamling av *vårdböte*-namn har också visat sig vara rätt ofullständig (se nedan).
141. De sydligaste mig bekanta *vård*-namnen finns i Misterhults sn, strax söder om gränsen till Tjust. Jfr not 72 ovan.
142. Wulfstans resberättelse, som återges i konung Alfred den stores översättning till fornengelska av Orosius' världshistoria (tryckt i Early English Text Society, Vol. 79, 1883, s. 20). Wulfstan uppger där att han på färd från Hedeby mot norr i Östersjön hade Blekinge, Möre, Öland och Gotland om babord och tillägger: »þas land hyrað to sweon» 'dessa länder hör till svearna'.
143. Engquist, Sture, Nya rön om gotländska värdkasar (i: Gotländskt arkiv 1968), s. 83 ff.
144. G 44–4:4 Samuel Frigeliuss 1689 LMV. På kartan kallas Stensö udde: *Vålbötsudden*. Docent Sölve Göransson har välvilligt fäst min uppmärksamhet på detta belägg.
145. G 37–6:3 1802 LMV. Kartan har värdkassymbol med texten »Wårdkast».
146. Man får härvid inte förbise den viktiga roll som Öland spelat, förmodligen sedan mycket långt tillbaka; den demonstreras inte bara av de dubbla signalkedjorna utan även av de många fornborgarna. Här må också erinras om det mycket diskuterade *Svibo* och dess särpräglade bebyggelsemiljö, till vars förståelse nyligen ett värdefullt

bidrag lämnats av Sölve Göransson i den av Ås Hembygdssförening 1975 utgivna boken Ås – socknen på Ölands sydspets med uppsatsen Bebyggelsen i Ås under äldre historisk tid (s. 70 ff.).

147. Se exv. de i not 139 ovan anförda artiklarna i KLNLM.

148. Not 130 a.a. s. 17; jfr s. 10.

149. Just dessa båda belägg anför Styffe, Carl Gustaf, Skandinavien under unionstiden, 3 uppl. (1911), s. 224. Sannolikt har Lindroth hämtat dem därifrån.

150. Även i nysvensk tid kvarstår nästan alltid *-mad* i skriftformerna. Ett undantag är det urspårade bynamnet *Kumlemar* i Fliseryds sn, Handbörds hd, Kalmar län, som skrevs *in kumblamadhum* i en adlig jordebok från 1351–78 (se H. Ronge i Namn och bygd 55, 1967, ss. 59 och 62).

151. Namnets fornsvenska belägg enligt samlingarna i Ortnamnsarkivet i Uppsala: j... Hwsamo 1362 6/5 Söderköping Lars Sparre avskr. B 15, fol. 58 RA (= SD 8 s. 185); an husama socken (medellagtyskt språk) 1386 1/9 utan ort RAP; j westra hasome ... j. ostra hasome ... j hasome sokn 1391 17/1 Lund danska RA (jfr texten nedan); J husamo en brytia gard *Jtem* i ostra husama en landbogard 1393 18/5 Kalmar avskr. 1470-talet E 211, fol. 42 v. UUB (= Kalmar stads tänkebok s. 116, jfr s. XVIII); de hosama [1415] E 211, fol. 49 r. UUB (d:o s. 139); de hosamoo [1418] E 211, fol. 15 r. UUB (d:o s. 41); j husama, *Parochia* husame 1466 C 32 fol. 59 r. UUB; *Parochia* husamo... j husamo 1480 Vadstena klostrets jordebok KA, fol. 38 r.; hosma qvern 1487 29/10 X 240 Trolles jb UUB papper; *Parochia* Hosamo 1502 D 12, fol. 118 RA; i Hosomo 1504 30/6 Kronobäck RAP; fran hwsemo 1506 17/7 samtida avskr. HSKH 20, s. 36; op fra Hosemo kyrkio 1500 okt. Grönblad, s. 286; Hosmo 1500-talets början SRS III:2, s. 287. – Följande namnformer förekommer i (svenska) brev i danska RA från 1505 och 1506, publicerade av C. G. Styffe i Bidrag till Skandinavien historia ur utländska arkiver 5 (1884); siffror inom parentes anger sida: i Hosseme 1505 18/8 (59); fran Hosma... pa Hosma 1505 6/12 (70); til Hosma... pa Hosma 1505 12/12 (71); oppa Hosma... pa Hosma 1506 8/4 (86); fran Hosma 1506 15/5 (90); for Hosmo kirke 1506 vid midsommartid (96); in for Hosmo kirke 1506 24/6 (97); paa Hwssemo kirke... pa Hwssemo (2 ggr) 1506 14/9 (112); pa Hosomo kirke 1506 15/9 (112); Ex Hosmo 1506 15/10 (119); fraa Husmo kirke 1506 22/10 (119). – I de kamerala akterna från och med ca 1540 liksom på otryckta kartor från 1650-talets mitt och senare tycks senare leden alltid skrivas *-mo* (*-moo*). I nysvensk tid har jag funnit *-ma* endast en gång (se noterna 154 och 157 nedan).

152. Ordlängdsbalansen i svenskan (i: Namn och bygd 18, 1930).

153. Een Siö-Book som innehåller Om Siöfarten i Östersjön Aff Johan Månsson, Stockholm 1644. Med efterskrift, ortnamnsregister, ordlista och sjökort utgiven av Herman Richter (= Namn och bygd. Bilaga B. 1925–28), s. 51. Jfr noterna 154 och 157.

154. Enligt beläggsamling i OAU samt fotostatkopior av svenska diplom därstädes. Märkligt nog nyttjar ännu Johan Månsson formen *Össma* (not 153 a.a. s. 44). Jfr not 157.

155. Qvist, Axel, Ösmo, En Södertörnsförsamlings historia. 1930, s. 46, publicerar »ett kort sammandrag av en vetenskaplig längre utredning som professor Hj. Lindroth godhetsfullt ställt till tjänst med» och som lett till tolkningen »den till konungens »ödh» (egendom) hörande sankmarken». Lindroth har här utan minsta stöd i äldre belägg eller nutida uttal identifierat senare leden med ordet *mor* 'sumpigt skog'.

156. Man kan också tänka sig att ofrdogningen *Özmo sokn* uppkommit ur ett äldre **Özmoa sokn* med betydelsen 'Özmo-bornas socken', varefter *Özmo* kunnat ombildas till *Özma*. *-mæ* är en växelform till *-ma* (på grund av s.k. vokalbalans). Jfr ortnamnet *Tumba* – också på Södertörn – som kommer av **Tunbo(a)-quærn* 'Tuna-bornas kvarn' och vars förkortade form (*Tunbo* >) *Tumbo* analogiskt ändrats till *Tumba* (Hellberg not 127 a.a. s. 103).

157. Skrivformer med slutleden *-ma* uppträder sporadiskt under hela 1400-talet. Därefter torde de vara sällsynta. Då Johan Månsson ännu 1644 skriver *Össma* och *Hossmä*, nyttjar han förmodligen inom sjömannspråket isolerade uttalsformer, som länge sedan försvunnit i dialekterna (se noterna 151, 153 och 154 ovan).

158. Se geologiska kartbladet Ac 6 (fig. 7).

159. G 45–1:2 1664 (anonym) resp. 1:3 1669 av Peter Ruut.

160. Se ovan s. 137 med not 125.

161. Exv. Olsson, Martin, Kalmar slots historia I (1944), s. 17: »Av namnet att döma har holmen varit befästad under medeltiden. Där har säkerligen funnits en befästning, som spärrat Ljungbyås då ganska viktiga vattenled».

162. KLNLM 7, sp. 89 ff.

163. S. 128.

164. Hellberg, not 128 a.a. s. 146 ff.; dens. not 66 a.a. s. 369 ff.

165. Hellberg, not 66 a.a. s. 418.

166. Ortnamnsförleden har i dylika sekundära sammansättningar regelbundet genitivisk form, singular på *-s* eller plural på *-a* beroende på ortnamnets numerus eller talform. Formellt är de likvärdiga med ortnamnsfogningar som *Edsbyn*, *Tunaby* osv.

167. En ingående granskning av svenska, i viss mån även av andra nordiska *husa*-namn hoppas jag kunna publicera år 1980.

168. Det äldre namnet uppträder stundom med särskiljande funktion i äldre belägg av typen *Husaby Markim*, *Husaby (H)ærnavi*, *Husaby Strand*.

169. Självfallet krävs i dessa fall att ortnamnet i förleden har genitivisk form (not 166 ovan). Se Hellberg not 128 a.a. s. 162.

170. *Tomteby*, som finns både på fastlandet (Ljungby sn, S. Möre hd) och Öland (Räpplinge sn, Slättbo hd), hör trots förledens genitiviska form säkerligen inte hit. Till grund för dessa namn ligger snarast ett äldre ägobetecknande **Tomptar* el. likn. (jfr Hellberg not 66 a.a. s. 196 ff.).

171. Hellquist, Elof, De svenska ortnamnen på *-by* (1918), s. 36, vill uppfatta *Rockneby* som »en utvidgning med *-by* till ett redan befintligt ortnamn, motsvarande *Rockna*, Långaryds sn, Små.» (så även s. 96). Någon saklig motivering till ombildningen anför han inte. På liknande sätt vill Hj. Lindroth not 130 a.a. s. 12 helst tolka *Ryssby*.

172. Not 122 a.a. ss. 229 f. (*Harsby*) och 154 f. (*Skamby*). En säker epexegetisk ombildning är det bohuslänska *Grössby* (< **Griótsbýr*), varom se David Palm i Namn och bygd 13, 1925, s. 65 f. samt utförligt Assar Janzén i Namn och bygd 58, 1970, s. 5 ff.

173. Jfr Sahlgren not 152 a.a. s. 82 och Modéer not 139 a.a. (1937) ss. 36 ff. och 66.

174. Jag hänvisar till mitt i not 167 nämnda opublicerade arbete.

175. *Jtem quandam curram [sic!] in rinkkæby dicta [sic!] offrae ca 1315 utan dag och ort RAP odat. nr 19; ryngkaaby... ryngkaby 1386 1/9 utan ort RAP (medellagtyskt språk); i Rinkaby (2 ggr) 1403 4/4 Kalmar RAP (= SDns 1, s. 232); Rinkaby 1406 24/7 (L. Sparre) avskr. (= SDns 4, s. 213); j ryngkaby... j rinkkaby 1472 4/7 u.o. dipl. i Krapperupark.*

176. Lindow, John, Comitatus, Individual and Honor. Studies in North Germanic Institutional Vocabulary (= University of California Publications. Linguistics 83, 1976), särskilt s. 96 ff.

177. Om svenska och danska ortnamn med den fornspråkliga förleden *Rinka*-se tills vidare främst Elgqvists i noterna 78 och 89 anförda arbeten med där förekommande litteraturhänvisningar.

178. Jfr Hellberg not 85 a.a.

179. Bosworth, J. & Toller, T. N., An Anglo-Saxon Dictionary (1882–98), ss. 36, 606; d:o Supplement (1908–21), s. 599; Enlarged Addenda and Corrigena (1972), s. 44.

180. Även andra ortnamn med förleden *Smed(e)-*, uppenbarligen av **Smiðar-* 'smedens', förekommer flerstädes tydligt relaterade till gamla centralorter. Jfr nedan s. 151 om *Smederyd* i *Husa*-gruppen på Bolmsö samt s. 135 ovan om *Smedegården* i den förmodade *husa-byn* i Hossmo. Jfr även nästa not.

181. *Fsv. belägg*: j smidiaby 1447 D 11 fol. 82 v. RA; j smidhiaby 1502 D 12 fol. 117 RA. Dessa sena och av varandra beroende skrivningar ger givetvis ingen anledning att skilja detta *Smedby* från alla övriga, som i äldre fornsvensk tid skrivs *Smidhaby* o. likn. Beläggen kan återge ett uttal »smijaby» med sekundärt (»hiatusfyllande») *j*-inskott, sedan det frikativa *d*-ljudet fallit bort. – *Smedby*-namnens äldre fornsvenska form är *Smidhaby*. De flesta forskare, som uttalat sig härom, har tagit för givet att denna form skall återges med 'smedernas by' och man har ibland jämfört med namn som *fsv. Rinkaby. Karlaby* osv. Men man har då förbiset att ordet *smed* är en ursprunglig *u*-stam och att dess gamla singulara genitiv har varit **Smiðar*, vars palatatala ändelse-*r* måste falla bort i ställning framför konsonant; jfr t.ex. *fsv. sonadottir* 'sondotter', som måste komma av **sonar-dottir* (= *en* sons dotter!). I valet mellan de två från språklig synpunkt möjliga grundformerna **Smiða-* och **Smiðar-byr* behöver vi knappast tveka. I fall som dessa har forntidens smeder inte bildat några kollektiva arbetslag – en helt annan sak är att de kan ha haft lärlingar och handlangare – och bebyggelserna med namnet *Smedby* är i allmänhet små. *Fsv. Smidhaby* bör sålunda snarare jämföras med namn som *fsv. Brytiaby* och *Gudhaby* 'brytens' resp. 'gudens (= den hedniska prästens) ämbetsbostad' och den rätta tolkningen av namnet *Smedby* är säkerligen '(vapen)smedens ämbetsbostad'.

182. *Bo* har säkerligen alltid, som kartmaterialet sedan 1600-talet visar, legat för sig, 500 à 600 meter söder om de tre *Smedby*-hemmanens gamla tomtplats, där efter skiftena nu bara en gård finns kvar.

183. Not 77 a.a. s. 177 (med not 1).

184. Ägosambandet mellan *Bo* och *Smedby* upplöstes genom storskiften å inägor 1804-06 (G 13-12:1) och utmark 1813-15 (G 13-12:2). *Bo* erhöll därigenom i huvudsak mark österut från gården jämte hela vattenområdet. Namnet *Boön(n)* antyder emellertid att *Bo* av ålder haft särskild rätt till åtminstone viss del av detta östliga ägoområde. – Ca 1750 hade Kalmar stad börjat inkräkta och göra anspråk gällande på *Fredagsön* och *Styrsön* men genom utslag av N. Möre häradsrätt 31.1.1792 och efter häradsstyrs återbördades dessa öar till *Smedby-Bo* (N. Möres häradsrätts arkiv, Vol. A I a:61, Landsarkivet i Vadstena, samt akten G 45-1:16 1792 LMV). – Namnet *Boholmarna* tycks bara finnas på tryckta kartor, yngre än storskiftet.

185. För det följande avsnittet hänvisas till min framställning i not 85 ovan a.a.

186. *Härsåsen* nämnes redan 1634 av upplänningen J. H. Rhezelius i handskriften Fe 5, s. 117, bland »Heredz merken millan Nore och södre möre» och kallas då »Heredzassen widh siön mot Calmare» (KB). Namnformen är utan tvivel uppsnyggad av Rhezelius, som därvid har utgått från sin felaktiga uppfattning om häradsgränsen; denna går ju inte här utan mellan socknarna Dörby och Hossmo-Ljungby. Som Ivar Modéer i uppsatsen Uppländska språkdrag i J. H. Rhezelius' ortnamnsuppteckningar i Kalmar län 1634 (i: Namn och bygd 26, 1938), s. 42 ff., framhållit har Rhezelius »som namnforskare flera lätt påvisbara brister»; bl.a. är hans uppgifter om gränsmärken opålitliga (a.a. s. 45). Jfr här även de östgötska *Häradsskär* av äldre *Härs(s)kär* (se ovan noterna 84 och 86).

På äldre kartor i LMV skrivs de här diskuterade namnen på följande sätt (betr. *Fredagsön* se not 190). *Härsåsen*: Härs=åsen 1669 G 45 – 1:3; (sekundärnamn:) Härs-ås-backen, Härsåsen backen 1798 G 13 – 7:2; Härsås Backen, Härsåsen backen, Härsåsen kumlet 1813–15 G 13 – 12:2. – *Styrsö*: Styrsöön [sic!] 1650 G 45 – 1:16; Styrsöö 1669 G 45 – 1:3;

Styrs=Ön 1788 G 44 – 3:2; Fredags= och Styres Öarne, Styres Ön 1792 G 45 – 1:16; Styres Ön, af Styres Ön 1798 G 13 – 7:2; Styres Ön 1813–15 G 13 – 12:2. Härtill: Styrsöö trol. 1700-talets början SJA litt. V nr 16. – *Kungsholmen*: Kungsholmen 1650 G 45 – 1:1; Kungsholmen eller som också kallas Tärnöen 1792 G 45 – 1:16; Kungsholmen 1798 G 13 – 7:2; d:o 1813–15 G 13 – 12:2. Härtill: Kongsholm 1759 SJA litt. V nr 23. – *Boö(n)*, numera landfast: Boö, Bo ö 1688 Dörby nr 11 Lmk; Bodö 1792 G 45 – 1:16; Bo Ön, Bo Öen o. likn. flerstädes, »a wår Utmärk, det Stycke eller den rebba däraf, som sträcker sig något uti Stora Salt Sjön, hwilken rebba wäl därföre kallas Bo=Ön» 1798 G 13 – 7:2; Boön 1812 Dörby nr 12 Lmk; Bo Ön, Bo Öen 1813–15 G 13 – 12:2. Härtill: Boö trol. 1700-talets början SJA litt. V nr 16. Änna på storskifteskartan 12:2 1813–15 är *Boö(n)* kringfluten; en smal vattenpassage förenar där på norra sidan vikarna i öster (= *Sänketärna*, varom se not 105 ovan) och i väster, den senare i beskrivningen (nr 136–138) kallad »den igenvallade Sjön Vesan» (sv. dial., bl.a. i Blekinge, *vesa* f. 'gyttja', 'dy').

187. Ståhle not 77 a.a. s. 179 not 1 samt KLMN 2 sp. 25 ff. (*bo n.*) och d:o 7 sp. 564 f. (*jarl*: Sverige). Här bör även det gamla ägonamnet *Järnsäng* (ek 4 G 6f) uppmärksammas. Ängsområdet ligger 1,5–2 km öster om *Bo* och nordväst om *Törnebackebro*. Namnet skrevs *Järns Ängen* 1798 G 13 – 7:2 LMV och *Järnsängen* 1804-06 d:o 12:1. Det betyder enligt min mening 'jarlens äng' och bekräftar i så fall att *Bo* i Dörby har disponerats av jarlen. Förleden *fsv. (*Jarls->) Jærls-* har då helt normalt liksom i åskilliga andra namn utvecklat sig till **Jær-*, *nsv. Jær-*, och denna form har sedan folketymologiskt omtolkats till *Järns-* (jfr *fsv. iærnsieng*, ä. *nsv. järnsäng* 'sängstall av järn'). Denna senare form kan knappast uppfattas som ursprunglig; gen. av ordet *järn* kan av formella skäl inte gärna komma i åtanke och förledsformen *fsv. (*Jærls->) *Jær-* tycks nästan alltid ha lockat till ombildningsförsök.

188. OAU: naturnamnsregistret. Se även Norske Gaardnavne 2 (1898), s. 280, med norska exempel.

189. Att det inlånade veckodagsnamnet *fredag* skulle kunna vara förled i flera med *Härsö*, *-åsen*, *Styrsö* osv. jämgamla önamn kan väl anses uteslutet, allra helst som den sakliga grunden för en dylik namngivning måste te sig helt oförklarlig. Jfr KLMN 2 sp. 611 ff. (*dagnavn*), särskilt sp. 615 (*fredag*), samt d:o 19 sp. 593 ff. (*vecka*) med litteratur-anvisningar.

190. *Fredagzöön* 1650 G 45-1:1; *Fredagz=öön* 1669 G 45-1:3; *Fredags=Ön* 1788 G 44-3:2; *Fredags-* och *Styres Öarne*, *fredags Ön* 1792 G 45-1:16; *Fredags Ön* 1798 G 13-7:2; *Fredags Ön* 1813-15 G 13-12:2 (alla) LMV.

191. Jag förbereder en utförligare redogörelse för hela det hithörande namnmaterialet. För upplysningar om de båda bohusslänska namnen tackar jag arkivchefen fil. lic. Hugo Karlsson vid Dialekt- och ortnamnsarkivet i Göteborg. *Fredagsholmen* utanför Ellös har jag själv besiktigat.

192. Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 8: Ortnamnen i Orusts västra härad av David Palm (1963), s. 52 f.

193. Jfr a.a. s. 22 med hänvisningar. Om *Buseviken* och *Staden* se ss. 15 resp. 53.

194. Om *Islandsberg* och *Jonsborg* se a.a. s. 95 f. För den här föreslagna tolkningen av *Jonsborg* talar bl.a. att ordet *borg* eljest inte förekommer som slutled i bohusslänska önamn och att ön inte på något sätt har en geologisk karaktär som motiverar beteckningen »borg». Påståendet a. st. att »ordet kan ha använts om brant berg, t.ex. på öns västsida (mot Islandsberg)» är illa motiverat, då *Islandsberg* är mycket högre och brantare än *Jonsborg*. Vidare är uttalet med akut accent på första stavelsen märkligt men helt naturligt, om namnet är ett inlånat (närmast forndanskt) **Jomsborg*. En ljudövergång *ms*→*ns* kan be-läggas i andra ortnamn.

195. A.a. ss. 24 f. (*Hällevik*), 53 (*Hälleviksstrand* och *Köpmanngården*) samt 169 (*Fredagsholmen*).

196. Ovan s. 131 med not 101. Om adj. *helig* i ortnamn se i övrigt Karin Calissendorff not 91 ovan a.a.

197. Knarrö ek 4G 6f. I.J. Jonssons uppteckning från ca 1880 beskrivs ön som »en endast vid högt vattenstånd kringfluten holme» (not 118 a.a. s. 41). Jonsson anför också belägget *Knarrö* ur ett »Utdrag ur landrevisionens protokoll från 1682 och 1683» (a.a. s. 37). På äldre lantmäteriakter har jag inte funnit namnet. Ön ligger på Södra Rinkeby område.

198. Not 161 a.a. s. 11 f.

199. Ovan s. 129 och 130 (fig. 4).

200. von Friesen, Otto, Bynamn på de uppländska runstenarna (i: Namn och bygd 18, 1930), s. 99.

201. Lidingö under forntid och medeltid. En namn- och bebyggelsehistorisk studie (i: Ortnamnsällskapet i Uppsala årskrift 1954), s. 3 ff.

202. Ännu ett par fall då **Husa* överlevt som förled i ortnamn torde kunna påvisas. Den alternativa och formellt möjliga tolkningen av namnet *Hustega* som 'husens tegar' eller 'tegarerna med hus(en)' blir självfallet från saklig synpunkt svärbegriplig.

203. Hald, Kristian, De danske Stednavne paa -um (1942), s. 115 (*Svesing*). Vad beträffar de namn, som innehåller ordet *ffjäll* se diskussionssammanfattning och litteraturanvisningar hos Elgqvist not 78 a.a., särskilt s. 51 ff. Om förleden i *Svesing* se även Th. Andersson i NoB 45, 1957, s. 150 not 8.

204. Frågan kommer att dryftas av mig på grundval av delvis helt obeaktat ortnamnsmaterial, särskilt i det arbete om de plurala *husa*-namnen, som jag förbereder.

205. Några nynordiska dialektformer och vikingatidens historia (i: Ordgeografi och språkhistoria = Nordiska texter och undersökningar 9, 1936), s. 127 ff. Redan 1920 hade Hesselman presenterat materialet i föredrag.

206. A.a. passim; se särskilt kartorna 1 och 2 (vid s. 144). Jfr även Fries' not 124 a.a. s. 63 f., där även ett av Valter Jansson gjort tillägg till det »birkasvenska» materialet påpekas.

207. Jfr härtill Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 2. Ortnamnen på Göteborgs stads område (och i Tuve socken) (1929), s. 64 med not 1, samt Hellquist, Elof, Studier öfver de svenska sjönamnen (= Bidrag till kännedom om De svenska landsmålen och svenskt folkliv 20, 1903), 1 s. 298.

208. M. Olsson not 161 a.a. s. 2 ff. Namnet, skrivet *Kättilen*, tycks endast vara belagt på den av Olsson publicerade kartan över »Calmare Slott och Stadh Anno 1610» (a.a. bandet »Ritningar», plansch 77).

209. S. 133 ovan.

210. Not 161 a.a. ss. 2, 41 f.

211. Ön *Lusärna* vid Västervik, varom se ovan s. 129, består enligt geologiska kartan Aa 137 huvudsakligen av granit, bara i norr finns morängrund.

212. Geologiska kartbladet Ac 6. Se fig. 7 ovan.

213. Stensö 1506 15/10 Hossmo danska RA (= Styffe, C. G., Bidrag till Skandinavien historia... 5, s. 119); Stensöön 1650 G 45-1:1 LMV; Stensö 1654 KrA XIII Litt. A; Stensö 1669 G 45-1:3 LMV.

214. Se exv. Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 (1938), s. 42 f.; *Sveriges ortnamn*: Ortnamnen i Hallands län 2 (1950), s. 206, Ortnamnen i Värmlands län 9 (1950), ss. 110, 135, 145. Ortnamnen i Skaraborgs län 10 (1962), s. 85, samt Åke Granlund, Studier över östnyländska ortnamn (= Studier i nordisk filologi 44, 1956), s. 293 ff., med ytterligare litteraturhänvisningar.

215. Att *sten* i Stensö, såsom M. Olsson not 161 a.a. s. 16 föreslår, skulle kunna åsyfta »en förhistorisk borg» är helt uteslutet redan av onomastiska skäl.

216. Frågan om när *Stensö* blev landfast vore förtjänt av en särskild utredning. En sådan kompliceras emellertid av de grävningar och schaktningar som måste ha ägt rum – åtminstone i nyare tid – i samband med anläggandet av Stensökanalen och vissa äldre befästningar. Jfr de av M. Olsson publicerade kartorna pl. 78 (1611) och pl. 79 (1627) i noterna 161 och 208 a.a. (bandet »Ritningar»).

217. Ur: »Sigurdarbøkr» av Ívarr Ingimundarson från ca 1140; se Jónsson, Finnur, Den norsk-islandske Skjaldedigtning. A:1, s. 498 (strof 17), B:1, s. 470.

218. Fritznér, Johan, Ordbog over Det gamle norske Sprog, 2. utgave (1883–1896), 1 s. 336.

219. Runstenen står vid Ärja ödekyrka mellan Strängnäs och Mariefred. Se E. Wessén i Södermanlands runinskrifter 1, s. 315–19 (1936).

220. Se hänvisningar i det ovan not 43 nämnda ortnamnsregistret, s. 282.

FÖRKORTNINGAR

a.a.	anfört arbete
ack.	ackusativ
a.st.	anfört ställe
avskr.	(urkund i) avskrift
bd	band
dat.	dativ
dial.	dialekt
dipl.	diplom
ek	ekonomisk(a) karta(n)
f.	feminint genus (kön)
f., ff.	följande sida, sidor
fgutn.	forngutnisk(a) (medeltida gotländska)
fi sl.	fornisländska
fol.	folio, (numrerat) blad (i handskrift)
fvn.	fornvästnordiska (fornisländska och fornorska)
Grönblad	Grönblad, E., Nya källor till Finlands medeltids-historia. 1857.
GVR	Konung Gustaf den förstes registratur. 1–29. 1861–1916.
h.	häfte
hd	härad
HSkH	Handlingar rörande Skandinavien historia. 1–40. 1816–65.
hskr.	handskrift(er)
Joh. Månsson	Een siö-bok, som innehåller om siöfarten i Östersjön (= Namn och bygd. Bilaga B. 1925–28).
KB	Kungliga Biblioteket i Stockholm
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. 1–21. 1956–78.
KrA	Krigsarkivet i Stockholm
l.	län
Lmk	Kalmar läns lantmäterikontr., Kalmar
LMV	Forskningsarkivet vid Statens lantmäteriverk i Gävle
m.	maskulint genus (kön)
n.	neutralt genus (kön)
no.	norsk(a)
NoB	Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamns-forskning. 1–. 1913–.
OAU	Ortnamnsarkivet i Uppsala
orig.	(urkund i) original

OUÅ	Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift. 1-. 1936-. recto (framsida på handskriftsblad)
r.	
RA	Riksarkivet i Stockholm
RAp	diplom på pergament i RA
SD	Diplomatarium Suecanum. Svenskt diplomatarium. 1-. 1829-.
SDns	Svenskt diplomatarium ny serie. Från och med år 1401. 1-. 1875-.
sing.	singularis
SjA	Sjökarteverkets arkiv i Stockholm
sn	socken
SRS	Scriptores rerum Svecicarum medii ævi. 1-3. 1818-76.
sp.	spalt
Styffe Bidrag	Styffe, Carl Gustaf, Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver. 1-5. 1859-94.
sv.	svensk(a)
u.o.	utan ortsangivelse (vid utfärdande av diplom)
urnord.	urnordiska (gemensamt nordiskt språk ca 300-800)
v.	verso (baksida på handskriftsblad)

SÄRSKILDA TECKEN

*	(re)konstruerad ord- eller namnform
>	utvecklas, övergår till
<	har utvecklats från, kommer av